

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Д.10.18.575 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 398.221.894.341(575.2) (043.3)

НАРЫНБАЕВА НУРЖАН ОСМОНОВНА

**КЫРГЫЗДЫН ЭПИКАЛЫК ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ МИФ
ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ**

10.1.09 – фольклористика

Филология илимдеринин доктору окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Фольклор, манастануу жана акындар поэзиясы бөлүмүндө аткарылды

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору,
профессор **Кыдырбаева Раиса Заитовна**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Матыжанов Кенжехан Слямжанович

филология илимдеринин доктору
Шисыр Исхар Сувзович

филология илимдеринин доктору
Керим Шамшадин Турсынулы

Жетектөөчү уюм: М.О. Ауэзов атындагы Адабият жана искусство институту. Дареги: 050010, Алматы ш., Курмангазы көч., 29

Диссертациялык иш 2018-жылдын «___» _____ саат 13-00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.18.575 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а. Диссертациялык иш менен КР УИАнын борборлоштурулган илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Автореферат 2018-жылдын «___» _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыздын гуманитар илиминде ар кыл деңгээлде миф чыгармачылыгы тууралуу маселе козгогон изилдөөлөр, мифтин фольклор поэтикасындагы орду жана ошондой эле анын тарыхый-философиялык жана этнографиялык өнүктөгү ролу боюнча улуттук илимде бир нече олуттуу изилдөөлөр жазылганы менен филология багытында миф чыгармачылыгынын өзөктүү маселелеринин баарысы эле текши каралып бүтө элек. Маселен, байыркы бабаларыбыз философиялык тыянактарын поэзия тилинде кандай чагылдырган, дүйнөнүн **абалкы мифтик көз караштагы моделин** поэзия тилинде кандайча көркөмдөп кайрадан кантип иштеп чыккан деген соболдордун омоктуу өнүктөрү фольклор илиминде дагы деле толугу менен изилдене элек. Албетте, фольклор изилдөөчүлөрдүн бир катары тарабынан анын сөзсүз түрдөгү көөнөлүгү белгиленип, байыркы көз караш кыргыздын эпикалык чыгармачылыгында көркөм шөкөттөлгөндүгүнө, анын көркөм наркын баалоого басым коюлган изилдөөлөр арбын. Бул изилдөө кыргыздын эпикалык поэзиясында чагылдырылган көөнө мотивдер менен образдардын эң оболку кайнарында жаткан мифтик булактар миф чыгармачылыгы аркылуу эпикалык поэзиянын объектисине айлангандыгын аныктап чыгуу максатын көздөйт. Дүйнөлүк мифологияда кеңири белгилүү болгон абалкы мифтик материалдар, ошондой эле тарыхый түп тамыры бирге боордош калктардын эпикалык мурастарындагы архаикалык версиялар менен салыштырма шайкештештирүү жолу менен, бул изилдөөдө кыргыздын эпикалык поэзиясында чагылдырылган көөнө мотивдер менен образдардын эң алгачкы мифтик башаттарын ачыктап чыгуу аракети колго алынат.

Албетте, эпикалык чыгармачылыкта көөнө дүйнөтааным кандайча поэтизациялангандыгы тууралуу эпос тексттеринин адабий-көркөм наркын талдаган бир катар негиздүү иликтөөлөр бар. «Манас» үчтилтиги баштаган кыргыздын эпикалык поэзиясы гуманитарлык багыттагы илимдердин бөтөнчө көңүл бөлүнүп келген илимий объектиси болуу менен, тарыхый-этнография, философия, тил таануу, жана албетте, поэтикалык өнүктө илимпоздордун иштеринде талданган. Фольклористика багытында миф чыгармачылыгы маселеси биринчи ирет Р.З. Кыдырбаеванын «Генезис эпоса Манас» (1980) монографиясында козголгон. Бирок, мифология темасына изилдөөчүлөр атайын кайрылбастан, белгилүү бир башка проблеманын алкагында гана кайрылып келишкендигин белгилеп өтүү керек. Мындай эмгектердин катарына «Эр Төштүк» эпосу боюнча жазылган Ж. Суванбековдун «Кыргыз элинин баатырлык кенже эпосу» (1963), Б.Кебекованын «Төштүк чыгармасынын кыргыз-казактарда айтылышы» (1985) деген салыштырма-типологиялык изилдөөсү, Р.Сарыпбековдун «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү» (1977), анын эле «Манас эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы» (1987), Н.Бекмухамедованын «Эволюция женских образов эпоса Манас» (1997). Ушул эле катарда Ж.Орозобекованын «Манас эпосундагы тулпардын көркөм образы» (1997) жана жакында жарык көргөн Г.Жамгырчиеванын «Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер «Манас», «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпосторунун материалында» (2017) аттуу, архаикалык эпиканын идеялык-көркөмдүк тарабы аныкталган эмгектерди көрсөтүүгө болот. Эпостор боюнча жазылган көпчүлүк изилдөөлөр алардын идеялык мазмундук өнүгүндө, оозеки чыгарманын поэтикалык өзөгүнө басым жасалып, көп учурда жазма көркөм сөздүн теориялык постулаттарына таянуу менен ишке ашырылган.

Совет бийлиги доорунда өткөн турмуштун этнографиялык чындыгы, анын ичинде айрым оозеки чыгармалардын идеялык мазмуну мурдагы турмуштун артта калган жарамсыз калдыгы шекилинде бааланып, гуманитар илиминин айрым багыты алардан арылуу күрөшүн жүргүзүп келгендиги белгилүү. Бирок этнография илими “эскинин калдыгы жана андан арылуу” деген ураандын астында турмуштук нукура материалдарды факты катары каттап жыйноо аркылуу бир далай тарых мурастарын сактап калгандыгы менен баалуу. Ал эми адабият айдычындагы изилдөө иштери башкача нукта жүргүзүлүп

келген. Эгерде этнография эл турмушундагы көрүнүштөрдү факты иретинде тек гана каттап алган болсо, адабият багыты ал катталган фактыларды жана жыйналган оозеки материалдарды бийлиги үстөм болуп турган доордун саясий ыгына карай “иштеп чыгып” талдап, “жаңыча баа берип” турган. Жазма адабият (жаңы адабият) түптөлүп пайда болгон кезде адабият илими оозеки чыгармаларды дагы ичине бирдей камтып, жалпысынан бүтүндөй бир адабияттаануунун ичинде симбиоз түрүндө карагандыгы белгилүү. Өкүнүчкө жараша, фольклористиканы адабияттаануудан ажырымда талдоо мезгили эбак келип жеткендигине карабай, көпчүлүк фольклор адистери эл оозеки чыгармачылыгын улут жашоосунун бардык тарабын: тарых, этнография, этнология, философиясын бирдей камтыган маданий мурас шекилинде карабастан, эски кезеңдеги инерциянын күчү менен, тек көркөм сөздүк наркына, идеялык маңызына көбүрөөк көңүл бурулган. Ушул позицияга таянган мамиле эзелки мурастарга карата, анын ичинде мифологиялык мазмундагы материалдарга дагы таасирин тийгизген.

Бул диссертациялык иш оозеки эпикалык жанрдагы миф чыгармачылыгын талдоо боюнча жазылган изилдөөнүн теориялык уландысы. Буга чейин жазылган изилдөө кыргыздын санжыра, аңыз, уламыш, тарыхый аңгемелеринин көөнө уңгуларын, мифтик булактарын аныктоого арналып, монография түрүндө жарык көргөн (Нарынбаева Н.О. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары. Б., 2011. 240 б.). Монографияда улуттук фольклордун **эпикалык проза** түрүнүн басымдуу бөлүгүн түзгөн жомоктук эмес кара сөз (несказочная проза) жанрларындагы миф чыгармачылыгынын теориялык маселелери иштелип чыккан. Андыктан аталган маселенин нугун эпикалык поэзиянын мисалында улантып, кыргыздын **эпикалык поэзиясындагы** миф чыгармачылыгынын башаттарын аныктоо зарылчылыгы пайда болду. Ушу тапта байыркы кыргыз оозеки чыгармачылыгындагы мифопоэтика уңгуларынын өзөктүү параметрлерин жана алардын көөнө түзүлүшүн реконструкциялап чыгуу салттуу маданияттын өнүгүндө комплекстүү иликтөө багытындагы кыргыз эпостаануусу үчүн **актуалдуу**. Башка түрк-монгол эпосторундагы жана кыргыздын эпикалык ыр баяндарындагы мифтик абалкы образдарды жана мотивдерди дүйнөлүк антропология илиминдеги баштапкы мифологиялык материалдарга салыштырма ыкмада талдоо жүргүзүү — **иштин актуалдуулугунун негизги жүйөсү**.

Диссертациянын темасынын илимий-изилдөө программалар менен байланышы. Илимий иштин темасы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий изилдөө иштеринин тематикалык планына дал келет.

Изилдөөнүн максаты — дүйнөгө саресеп салуунун эң алгачкы калыбындагы мифопоэтикалык моделин жана анын акырындап мифтен окчундашын кыргыздын эпикалык ыр-жомокторунун мисалында, андагы поэтикалык трансформация процессин талдоо аркылуу аныктап чыгуу. Демек, бул изилдөө иште кыргыздын эпикалык маданиятындагы миф чыгармачылыгынын эволюциясына көз жүгүртүүгө аракеттенип, андагы мифтик образдардын баштапкы модели аркылуу дүйнөтаанымдын архетиптик өзөгүн аныктоону көздөйт. Көркөм чыгармачылыктын айкалышындагы байыркы кыргыздардын мифтик көз карашы — эпикалык поэзиянын материалында, анын рудимент түрүндө сакталып калган архаикалык катмарларына басым коюлат.

Коюлган максаттын үдөөсүнө чыгуу үчүн диссертант башка түрк-монгол калктарынын баштапкы стадиялык эпикалык материалы пайдаланылып, генетикалык жана типологиялык шайкештигини салыштыруу ыкмасында, жалпысына бирдей таандык сакталып калган мотивдер менен көөнө образдар аныкталат.

Коюлган максат төмөнкүдөй **милдеттерди** чечүү аркылуу жүзөгө ашырылат:

- кыргыз эпосунун стадиялык өнүгүүсүндөгү эң байыркы этаптарды реконструкциялоо;
- кыргыздын эпикалык маданиятындагы миф чыгармачылыгынын эволюциялык жолун аныктоо;
- эпикалык поэзиянын кийинки катмарлануусунда акырындап мифтен окчундоосун поэтикалык трансформациялануу катары аныктоо.

Аныкталган мотивдер — эпикалык баяндын кыймылдаткыч күчү. Миф чыгармачылыгы контекстиндеги абалкы магиянын ролун дагы көз жаздымда калтырууга болбос эле. Түрк-монгол эпикасынын сюжеттериндеги кейипкерлердин магиялык ырымдары жана магиялык атрибуттары дагы мифтик негизде пайда болгон жана мифологияда маанилүү орунду ээлеп турат. Саналып өткөн мотивдерден орун алган миф чыгармачылыгынын абалкы себептерин диссертант мүмкүнчүлүгүнө жараша ар бирин өз алдынча карап чыгууну көздөйт.

Өз кезегинде, эпикалык образдар мотивдин кыймылдаткыч күчү. Эпостогу башкы кейипкердин пайда болушу мифтик маданий каармандын, уруу башында турган түпбабанын образына багынычтуу. Аалам түзүлүшүн калыптандыруу, дүйнөнү азыркы абалына келтирүү, эли үчүн жаратылыш байлыгын жана маданий байлыктарды таап келүү түпбабанын негизги иш аракеттерине кирет.

Адамзаты менен мифтик кейипкерлердин мындай жанаша жүрө берүүсү мезгил мейкиндикти синкреттүү кабылдоо менен чындык дүйнөнүн универсалдуулугуна ынануу дүйнөнү мифологиялык ойломдун негизинде аңдап-үйрөнүүгө барып такалат. Мифологиялык ойломдун негизинде аңдап-үйрөнүүдө учурдун көрүнүштөрү өтмүш менен эриш-аркак кабылданган. Саналып өткөн образдардан миф чыгармачылыгынын узак процессинде эпикалык чыгармалардын кейипкери болуп калган мифтик түпбабанын архаикалык белгилерин, алардын эпостогу трансформациялануусун аныктап чыгуу милдети алдыга коюлат.

Изилдөөнүн жаңычылдыгы. Диссертацияда кыргыздын эпикалык поэзиясындагы миф чыгармачылыгына комплекстүү талдоо жүргүзүү биринчи жолу ишке ашырылды. Талдоонун натыйжасында синкреттүү биримдикти түзүп, ар дайым өз ара алака абалында бирин бири шарттап турган миф, ритуал жана эпикалык чыгармачылыктын ажырагыс байланышы аныкталды. Эпостогу мифологизм тек гана көркөм сүрөттөөнүн каражаты болбостон, калктын салттык рухий турмушундагы дүйнөнү кабылдоонун жана дүйнөгө болгон көз караштын эң бир маңыздуу абалы болгондугу тастыкталды. Мифологиялык аң-сезим логикалык жана психологиялык касиетке эгедер болуунун аркасында жеке өзүнө гана таандык мыйзамдарынын алкагында таасир берип, ал таасир тилде жана символ-ишараттарда чагылдырылган. **Илимий иштин жаңычылдыгы** коюлган милдеттер аркылуу аныкталып, төмөнкүдөй **жоболор** менен мүнөздөлөт:

- Абалкы дүйнөтааным болгон мифтин шарапаты аркасында фольклор, анын ичинде эпикалык поэзия, өзөктүү көркөм негизге ээ;
- Бара-бара поэтикалык формага түшкөн мифтик мотивдер эпостун композициясынын өзөктүү ядросу болуп калат;
- Эпосто тотемдик ынанымдан улам пайда болгон мифтик образдар катышып, эпикалык сюжетте алар түйүндүү ролду ойнойт;
- Чыгыш теги боюнча тотемдер абалкы анимистик көз караштын туундусу. Фольклор сюжеттеринде анимизм жана тотемизм кош жарыш функция аткарып, миф чыгармачылыгынын натыйжасында кереметтүү сюжеттер пайда болот, мисалы, аска же дарактан эпос каарманы жана анын тулпары чыга келет ж.б. Мифологияда бул анимистик ынанымдын жемиши деп таанылат;
- Магия — анимизм, фетишизм (табу) жана тотемизм элементтерин камтыган акылга сыйбаган улуу күчтөрдүн касиетине ынанган мифтик аң-сезимге негизделген ишеним. Мифтик ишеним боюнча магия бул заттарга, окуяларга же көрүнүштөргө таасир этүү ыкмасы. Кыргыздын эпикалык контекстинде магия катары “жайчылык” поэтизацияланат. Демек, “жайчы” — маг, аяр; “жай таш” — магиялык предмет. Түрк-монгол калктарынын эпосторунда жайчылык магиясы көпчүлүк учурда аскердик жортуул учурундагы жардамчы тактика болуп сүрөттөлөт. Ал эми мифологияда абалкы магия мифтик дүйнөтаанымдын бир көрүнүшү, дүйнөнү аңдап-түшүнүүнүн натыйжасы деп таанылат;

- Эпосто каарманды кайра тирилтүү эпизоддору бар (аруу жубайынын же кереметтүү тулпарынын жардамы менен, же тескерисинче каарман тулпарын же башка кейипкерлерди тирилтет). Мифологияда бул мотив өлүм аркылуу кайрадан кайтып келүү жөнүндөгү универсалдуу идеянын негизинде жандын өлбөстүгүнө ишенүүдөн пайда болгон;
- Архаикалык доордо түш көрүү көрүнүшү жан тууралуу идеянын жаралышына түрткү болгон. Бул мифтик ынанымдын чыгышы түш көрүүнү кадимки чындык менен кош катар эле чындык шекилинде кабылданган архетиптик көз карашка барып такалат. Эпостогу түш көрүү сюжеттери анын сакралдуулугуна айныбай ынануу жана улуу күчтөрдүн мистикалык көрүнүшү катары кастарлоо салтынан кабар берет.
- Эпосто түш көрүү менен катар эле параллел жашаган башка дүйнө ырга кошулат, бул — кайып болуп, ата-бабалар дүйнөсүнө кеткен кейипкерлер: баатырлар жана алардын колдоочу-пирлери, колдоочу жаныбарлар. Мифологиялык аспектте башка мезгил-мейкиндик өлчөмүнө өтүп кетүү идеясы. Мындай сюжеттер ошол эле жандын өлбөстүк мотивине айкалышып, мифологиядагы жашоо айлампасы тууралуу универсалдуу идеяны чагылдырат;
- Эң кеңири таркаган эпикалык мотив, бул керемет жаралуу мотиви. Ал дагы жандын өлбөстүгү (кайтып келген түпбаба) абалки анимизмден азыктанат;
- Акырында, эпикалык сюжеттерден орун алган бардык мотивдер салттуу сюжеттердин жаралуусуна башкы себепчи болот. Алар анимизм, тотемизм, фетишизм жана абалкы магиядагы архаикалык ынанымдардан куралат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы төмөнкү тыянактарда:

- байыркы эпостордун архаикалык башатын кыргыз фольклористикасындагы эпос жанрынын калыптануу өңүтүнөн аныктап чыгууда;
- архетиптик символ-ишараттар жана анын фольклор тексттериндеги кайрадан көркөм ойлонуп чыгышынын ортосундагы байлынышты аныктоодо;
- эпикалык образдар менен мотивдерден ишарат элементтерин аныктоодо;
- тектеш түрк-монгол калктарынын оозеки чыгармаларындагы жана дүйнөлүк фольклордогу көөнө мотивдерди дүйнөнү андап-түшүнүү жана жалпы эле аалам түзүлүшүнө карата пайда болгон абалкы көз караш түрүндө талдоодо;
- көркөм сөз өнөрүнүн жана жалпы адамзат маданиятынан жаралуу башатында миф тургандыгын тастыктоо жана **тиешелүү тыянак, жоболорду алдыга чыгарууда чагылдырылат.**

Илимий тыянактарды фольклор материалдары аркылуу тастыктоо диссертанттын жеке салымы болуп саналат.

Мотивдер менен образдарында сакталган көөнө элементтердин деңгээлин аныктоо ыкмасы катарында эпикалык чыгармалардын сюжетиндеги миф чыгармачылыгы процесси **изилдөөнүн объектиси болуп эсептелет.**

Мифологиялык мотивдер менен образдардын архаикалык элементтерин арбын сактап калган «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтиктен турган кыргыздын «Манас» чоң жомогунан тартып, шартуу түрдө кенже эпос аталган «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Көкүл» дагы башка оозеки эпикалык туундуларындагы алгачкы миф чыгармачылыгынын булактарынын аныктоо – **изилдөөнүн предмети** болду.

Иштин теориялык маңызы. Изилдөөдөн алынган натыйжалар кыргыздын эпикалык чыгармачылыгын биртууган калктардын көөнө эпикасынын айкалышында изилдеп-аныктоодо жана улуттук фольклор илимин архаикалык өңүттөн иликтеп-үйрөнүү теориясына өз салымын кошот.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөнүн материалдарын фольклор, мифология жана этнология маселелерин окуп-үйрөнүүдө жогорку жана атайын орто билим берүү мекемелеринде, мифология боюнча факультативдик сабактарды, атайын жана тандоо курстарды, семинарларды өткөрүүдө, ошондой эле оозеки чыгармачылыктын поэтика

маселесине байланыштуу жүргүзүлгөн изилдөө жумуштарында пайдаланууга болот. Мифологияны кыргыз жана башка тектеш калктардын дүйнөнү таанып-билүүдөгү алгачкы стадиясы катары үйрөнүүдө бир катар изилдөөлөрдүн катарын толуктай алат.

Диссертациялык иштин апробациясы. Илимий изилдөөнүн натыйжалары өлкө ичинде өткөрүлгөн жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда жана симпозиумдарда окулган баяндамаларда, республикалык жана чет өлкөлүк илимий журналдарда жарыяланган макалаларда апробацияланды. Диссертациянын материалдары тарых жана фольклористика боюнча басылып чыккан жыйнактарда пайдаланылды. Илимий изилдөөдөн алынган натыйжалар КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңешинде талкууланды.

Диссертациялык иштин материалдарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн натыйжалары 29 макалада чагылдырылып, анын ичинен 19 макала чет өлкөдө жарык көрдү.

Диссертациялык иштин түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, изилдөөнүн илимий өзөгүн чагылдырган үч бөлүмдөн, тыянактардан, жалпы корутундудан жана пайдаланган адабияттар тизмегинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 265 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманы тандоонун себеби жана анын актуалдуулугу, теманын иштелип чыгуу деңгээли, максат, милдеттери аныкталып, объект жана предмети, изилдөөнүн негизги методологиясы, жаңычылдыгы, практикалык мааниси көрсөтүлөт жана ошондой эле коргоого алып чыга турган негизги жоболор ортого салынып, диссертация материалдарынын апробациясы жөнүндө маалымат берилип, изденүүчүнүн жеке салымы жана алынган натыйжалар аныкталды. Кыргыз эпосторунда же жалпы эле поэтикалык архаикада миф маселеси фольклор изилдөөчүлөр тарабынан тек поэтикалык өңүттө гана изилденип келгендиги белгиленди.

«Эпикалык чыгармачылыктагы мифологиялык кейипкерлер» деп аталган биринчи бөлүм: **1.1. «Эпикалык поэзиядагы миф чыгармачылыгынын жаралыш жагдайы»;** **1.2. «Эпикалык чыгармачылыкты изилдөөнүн мифологиялык өңүтү»;** **1.3. «Баатырдын кереметтүү тулпары жана эпикалык чыгармадагы анын мифологиялык образы»;** **1.4. «Бөрү жана бугу: кыргыз эпосторундагы солярдык жана тотемдик издер»;** **1.5. «Кумайык иттин культу, Кумай куш, Умай эне: эпикалык контексттеги образдардын көркөмдөлүшү»** деген беш бөлүмчөдөн турат.

1.1. «Эпикалык поэзиядагы миф чыгармачылыгынын жаралуу өбөлгөлөрү». Архаикалык эпостун сюжети тээ байыркы доорлордо пайда болуп калыптанган. Алгачкы коом үчүн рухий турмуштун жалгыз формасы ошондой сюжеттер болгон. Кийинчерээк эпос өсүп-өнүгүп отуруп, анын мазмуну коомдук аң-сезимдин жана улуттук маданияттын маанилүү фактысын чагылдырып турган. Маселен, уруулук түзүлүш шартында эпос ал түзүлүштүн ынаным-ишеним көз караштарынын алкагында өнүгүп-өрчүгөн эволюциянын туу чокусу болгон. А.Н. Веселовский эпостун төрт стадиялык формасын айырмалап бөлгөн. Биринчи стадиялык катар, бул топко ыйгарылган дээрлик бардык чыгармаларды ал “мифтик” эпос деп атаган. А.Н. Веселовский: «Биздин көз алдыбызда миф менен эпостун ар түрлүү формадагы симбиозу. Мындай эпосто миф басымдуулук кылат дагы, мифтик жана баатырдык элементтер ширелишип кетет. Мындай учурда эпос менен мифтин ортосундагы өтө тыгыз байланыш тууралуу кеп кылууга мүмкүн. Миф кайсы жерден бүтүп, кайсы жерден эпикалык эрдик башталганын ажырымдоо кыйынга турат: кудайлар бар жерде баатырлар да бар» деп жазат [Веселовский А.Н. Эпос / Типология народного эпоса. М., 1975. С. 292]. Жалпы түрк калкы фольклорунун даанышман изилдөөчүсү Е.Д.Турсунов алдыда айтылган ойдон артылта түшүп мындай дейт: «Тарыхый жана мифтик кейипкерлердин жанаша өмүр сүрүүсү мезгил-мейкиндикти синкреттүү кабылдоонун генетикалык жолу менен уланган чындык жагдайды

универсалдуу кабылдоосу — акыры барып дүйнөнү мифтик өңүттө андап-түшүнүүнүн башатына алып бара тургандыгын күбөлөйт» [Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Коркыт. Алматы, 2001. С. 14]. Миф менен эпостун “симбиозунун” өзөктүү белгилери А.Н. Веселовский тарабынан төмөнкүчө тастыкталат: «Миф эпоско өткөн эмес, эпос мифтин образдарына таасир берген». Башка сөз менен айтканда чыныгы миф чыгармачылыгы, мифологиялык элестөө-көз караштар дал эпосто поэтикалык формага түшөт.

Ар бир калк маданий өнүгүү жолунда миф чыгармачылыгы стадиясын басып өткөн. Алгачкы коом адамзаты үчүн фольклор рухий жашоонун бирден-бир булагы болгон. бул маселенин башын ачууда Е.Турсуновдун оозеки көркөм чыгармачылыктын (миф чыгармачылыгынын — Н.Н.) уюткусу адам баласы өзүн жаратылыштын ажырагыс бир бөлүгү катары сезген кезеңден, үстүңкү палеолиттен баштап эле калыптанган деген пикири көңүл бурарлык пикир. Окумуштуу оозеки чыгармачылыктын жаралуу тарыхын изилдеп отуруп, жаратылыш көрүнүш-кубулуштарынын ээсине багышталган ырым-жөрөлгөдө айтылуучу айтымдар алгачкы адамдардын өмүр сүрүүсүнө зарыл болгон шарттардын бири болгон деген тыянакка келет. «Азыркы учурда фольклор чыгармачылыгы деп аталып калган чыгармачылык чындыгында эле жалпы эле алгачкы коомчулуктун биргелешкен чыгармачылыгы болуу менен, ал айтымдарды жамааттын ар бир мүчөсү жакшы билүүгө жана аткара алууга тийиш болгон. Коомдун барлык мүчөлөрүнө таандык болгон фольклордун бүгүнкү калыбындагы мындай калдыктар көпчүлүк калктардын маданиятында күнү бүгүнкүгө чейин сакталуу» деп жазган [Турсунов Е.Д. Казак ауыз адабиятин жасаушылардын байыргы өкілдері. Алматы, 1976. С. 6-10].

Миф чыгармачылыгын изилдеп-үйрөнүүдөгү эң мазмундуу кезең XX к. миф менен байланышкан коллективдүү бейандыктын мазмунун кылдат анализге алган Карл Густав Юнгдун эмгектерине таандык. Анын коллективдүү бейандыктын архетиби жөнүндөгү илими мифологиялык аң-сезимдин өзөгү катарында мифтин теориясына таасирин тийгизген. Мифти сындоонун алкагында түзүлгөн миф теориясы жөө жомоктордун, эпикалык чыгармалардын, жана акыр-аягы келип эпостордун ичинде ар дайым кайтадан элестетилип пайда болуп турган мифологема, кайра-кайра кайталанган мифологиялык образдардагы жана сюжеттердеги маанилүү учур экендигин көрсөтөт. Эпос чыгармасы канчалык көөнө болсо, ал мифологеманын түпкү нукура маңызына ошончолук жакын келет. Бир жагынан жомоктордо жана эпостордо сөзсүз чагылып, мифке таасирин тийгизген тарыхый-маданий маани-маңыз изилдөөчүнүн ага болгон кызыгуусун кемитмек тургай, сюжеттин чиеленишинен тартып чыгарманын тилине чейин таасирин тийгизген мифтин маданий генезисине байкоо салууга мүмкүндүк ачат. К.Г. Юнгдун теориясында мифологема — мифологиялык мотив маанилүү адамзаттык тажрыйбанын негизги бейан каражаты түрүндө урпактан урпакка берилген “архетип” түшүнүгү өзгөчө маңызды камтып турат.

1.2. Эпикалык чыгармачылыкты изилдөөнүн мифологиялык өнүгү. Мифология — эң оболу уруулук түзүлүштөгү идеологиялык синкреттүүлүктү түшүндүрүү формасы. Байыркы мифтер алгачкы маданияттын, абалкы дин ынанымдарынын, жаратылыш жана коом тууралуу илимге чейинки көз караштардын ачыла элек түйүлдүк кезиндеги бир бүтүндүгүн ичине камтып турат. Дүйнө түзүлүшүн бир бүтүндүктө кабылдай ала турган адам акыл-эс жөндөмүнүн аркасында бир эле мифологиялык образды жер жүзүнүн ар кайсы булуң-бурчунан кезиктирүүгө болот. Текши бирдей таркаган айрым архетиптер бир канча ондогон миң жыл болгондугу катталган. Маселен түрк-монгол калктарынын жайылып орун-очок алган жер-жерлеринде бири-бирине окшош келген мифологиялык жана эпикалык образдарды — архетиптерди кездештирүүгө болот. Белгилүү бир этапта ар бир калктын ичинде кудай санаган түпбабасынын, жер ээсинин, уруу-уруктун колдоочусунун образы, эң байыркы Улуу эненин образы, дагы башка ыйык (сакралдуу) образдар жаралган. Мифологиялык архетип бул өтө узак тарыхый мезгилди

ичине камтыган символ. Символ, белгилүү болгондой, бул образга чулганган архетип, аны ар тарабынан, ар кыл өңүттөн карап, аныктап чыгууга болот. Архетиптин өзөктүү касиети көптөгөн элдин маданиятында кайталана бере тургандыгы. Ар кандай калктын мифинин жана эпосунун окшоштугу, байыркы маданияттардын окшоштугундай эле табыйгы көрүнүш.

Адистер далилдегендей, албетте, мифология поэтикалык керемет ой чабыттын бешиги, анын алгачкы мектеби болгон. Мифке дагы, поэзияга дагы “символдуулук” мүнөздүү; экөөндө тең курчап турган дүйнөнү жалпы элестетүү сөзсүз түрдө конкрет-образдуудуулук жана жекече-өзүнчөлүк сапатка ээ болуу менен, объект жана субъект бири-биринен ажырагыс келет; интуиция менен акыл-эс тең салмакта болуп турат; чындыкта болуп жаткан окуянын образы ал окуяга карата болгон эмоциялуу мамилеге ширелишип кетет; чагылдырылган көрүнүштү кайра жаратып элестетүү менен толукталып, курчап турган дүйнөдөгү албуут башталышты баш ийдирүүгө багытталат [Мелетинский Е.М. Возникновение и ранние формы словесного искусства. С. 29].

Мифопоэтикалык аң-сезимге мүнөздүү болгон архаикалык доордогу көркөм сөз өнөрү бул архаикалык фольклор. Кандай гана адабияттын болбосун түп башатында дал ушул көөнө оозеки чыгармачылык турат. Көркөм сөздүн эң байыркы турпатын өз калыбында элестетүүдө маданиятында этнографиялык калдыктарды сактап калган жазуу-сызуусу жок калктардын фольклоруна салыштырма талдоо жүргүзүү көмөктөшөт. Экинчи жагынан ал байыркы адабият түрүндө изилденип-иликтенет. Көөнө сөз өнөрүнүн кайсы танабын албайлы, эстетикалык критерийлер эч ажырымга бөлүнбөй турган чулу көрүнүш экендигин, ал элдин жашоо-турмушундагы ырым-жөрөлгө, каада-салты менен биримдикте изилдене турган маселе экендиги белгилүү болот. Көчмөндөр эл оозеки маданияты, сөз наркын аздектеген айтуучу-төкмөлөрдүн эстутумунда жаралып, улам мыктыланып калыптанып, сакталып келди. Бүгүнкү күнү «Манас» эпосунун мисалында классикалык эпостун жогорку көркөмдүктөгү үлгүсүнө ээ болуп турганыбыз менен, кыргыз эпосу абалкы уруулук түзүлүш доорунда калыптангандыгы белгилүү. Аталган баскычта жаралган эпостук көрөңгө кийинки аскердик демократия тушунда өөрчүп, гүлдөгөн абалга жеткен. В.Я. Пропп белгилегендей, согуш жагдайы жана жоокерлик уюмдашуу «эл турмушунун кадыресе көрүнүшү» болуп турган. Европанын эпикалык мурастарынан айырмаланып, көчмөн маданиятта, анын ичинен XIX к. экинчи жарымына чейин оозеки салтын сактап келген кыргыз эпикасында, мифологиялык көз караштарга жуурулушкан тарыхый тема өзөктүү тематика болгон.

1.3. «Баатырдын кереметтүү тулпары жана эпикалык чыгармадагы анын мифологиялык образы». Эпостогу тулпардын көркөм образы бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрүндө чагылдырылган, ошондой эле археологиялык маалыматтарга таянган этнографияда дагы жылкы тууралуу абдан арбын изилдөөлөр бар. Түрк-монгол калктарында, анын ичинен кыргыз, казак, башкыр, татар жана сибир калктарынын эпосторунда жылкы абалкы көөнө турпатында, мифтик жылкынын образ сакталуу бойдон, ар кыл ипостасында сүрөттөлөт.

Ислам дининин таасиринде калган айрым көчмөн түрк урууларында жылкынын баштапкы ыйык (сакралдуу) образы акырындык менен жоголуп, бирок анын үч дүйнөнү: кудайлар дүйнөсүн, жер бетиндеги жашоо (ортоңкудүйнө) жана аркы дүйнөдөгү арбактар дүйнөсүн бири-бири менен кабарлаштырып турган медиум, тотемдик-түпбабалык жана канаттуу медиаторлук образы түбү менен жоюлуп кетпестен, айрым элементтери ырым-жөрөлгөдө сакталып калган (Алтайдын «Маадай-Кара», тыванын «Алдай-Буучу» эпосторунда жылкы үч дүйнөнүн элчиси шекилинде сүрөттөлөт) Ошондон улам «Манаста» Көкөтөйдү келбес сапарына узатарда атайын ат токутуп бергендиги ырдалат. Эпостогу бул кабар Пазырык коргонунан табылган токулгалуу аттардын көрүнүшүнө шайкеш келет. Ал айтылуу коргондо жасалгалуу жылкы баласы ээси менен жанаша коюлса, кыргыз эпосунда молдого тартууланат. Болочок эне көргөн түштө эмнеге алтымыш кулач ажыдаарга мин деп ишарат берип жаткандыгы текстте түшүндүрүлбөйт.

Бир гана бул түш болочок баатырдын керемет жаралуу алдындагы аян белги экендиги айдан ачык. Эпостогу формулалык стил калыбынан кетпей сакталып, эстутумдан кайтадан ордуна келип, кайталанып турганы менен, далай кылым басып урпактан урпакка өтүп биздин кезеңге келип жеткенче түпкү маани-маңызынан ажырап калган шекилдүү. Арийне, жылкы жөнүндөгү сюжеттерде жана ага байланыштуу ынаным-ишенимдер чагылдырылган дүйнөлүк мифологиялык сюжеттерге салыштырып иликтөө айрым түйүндүү маселелердин башын ачыктоого жардам берет. Андыктан, Сагымбай манасчынын айтуучулук нускасында эпостун көөнө белгилери басымдуу түрдө сакталып калгандыгын болжоого болот. Тек бир гана баласыз Жакып үчүн эмес, жалпы кыргыз үчүн белги берген аян түштү баяндаган саптарда сүрөттөлөт. Эпостун контекстинде ажыдаар, сыйкырлуу алма, же кереметтүү тулпар сыяктуу эле тукум улоочу күч шекилинде берилет. Оозеки салттын шартында сакталып келгендигине байланыштуу нечендеген маданияттын тамгасын боюна сиңирген кыргыз эпосу (чыныгы себептери мотивдешпеген сейрек саптарда) унутулуп калган ынанымдардын элдир-селир белгисин сактап, архаикалык тамырларынын айрым ишаратын кайтадан жаңыртып бере алат.

Мисалы, эгерде якут эпосунда адам баласынын жер бетинде алгачкы пайда болуусу тууралуу сөз жүргөнүн «Манаста» сакталып калган айрым нускадагы сюжетине салыштырып, кыргыз эпосунун, мисалы баатыр менен анын болочокто минер тулпарынын бир күндө жарык дүйнөгө келишинен Манасты түпбабанын образы катары кароого болор эле. Башка бир якут олонхосунда («Сылгы уола Дыырай Бухатыыр» — «Жылкы уулу Дыырай Баатыр») баш каарман жылкы кебетесинде утурумдук жерге түшкөн кудай энеден туулат. Аталган сюжетке салыштырып, кыргыздын уламышындагы Мүйүздүү байбиченин алгачкы образында баштапкы эне-кудайлардын образынан бара-бара аңчылыктын ыйык санаган тотемдик образына өтүп кеткендиги боолголонот. Оозеки чыгармачылыктын стадиялуу калыптануусунда байыркы жомоктун сюжети тарыхый окуялар менен толукталып жүрүп олтуруп классикалык эпос деңгээлине өтүп, түпбабанын керемет сапаттары жойулуп, архаикалык белгилер, бир кезде тотем саналган эпикалык жылкынын образында сакталып калган. Кыргыз эпикасынан айырмаланып, сибир калктары эпосторундагыдай казак эпикасында дагы жылкыдан кишинин жаралышы жөнүндө жомоктук сюжет кездешет. «Дудар кыз» жомогунда союлган кер аттын карынынан кыз бала жарык дүйнөгө келет [Дудар кыз. Ертегилер. Казак халык адабияти. Көптомдук. Алматы: Жазушы, 1988. 143-б.]. Тотемдик мазмундагы байыркы жомок айрым өзгөрүүгө учурап, туу бээ кийинчерээк союлган атка алмашып кетиши ыктымал.

Түрк-монгол калктарынын эпикалык чыгармаларында канаттуу жылкынын мифологиялык образы өтө кеңири жайылган. Баатырлардын канаттуу тулпарлары “Булуттуу көктүн асты менен, Шиберлүү чөптүн үстү менен” учуп жүрүшөт. Кереметтүү тулпарлардын канаттуу болушу жана сыйкырланып кубула турган касиети «Манаста» даңазаланат *Ачбууданды кармап алам деп/ Манастайың баатырың/ Кууп эле журдү дейт./ Ошондо туруп Ачбуудан/ Карчыга болуп асманга/ Чыгып эле кетти дейт* [Көкөтөйдүн ашы. Ч.Валиханов жазып алган нуска. Б., 1994. 83-б.].

Чыйырды түшүндө канаттуу ат минип, аны ажыдаар коштоп жүргөн болот. Кыргыз эпосторунда, ошол эле «Манаста» канаттуу жылкынын образы тек көркөм ыкма катары, же түш көрүү аспектисинде гана поэтизацияланат. Ал эми архаикалык тексттерде жылкынын канаттуу болушу чындык таризде сүрөттөлөт.

Тыянакта белгилей кете турган натыйжалар:

Биринчи — баатыр менен бир күндө жарык дүйнөгө келген кишиче сүйлөгөн жылкы — түрк-монгол эпикасындагы, анын ичинен кыргыз эпосторундагы классикалык мотив. Кишиче сүйлөгөн жылкы боло турганды көрө билген көзү ачыктык жайы бар жаныбар. Ал кырдаалды алдын ала сезип, ээсине кеңеш берип турат. Мифологияда тили сүйлөгөн жан-жаныбар, канаттуу куштар үч дүйнөнүн ортомчусу: көк менен (кудайлар жайы), арбактар менен (өлүүлөр дүйнөсү, жер асты дүйнө) жана ортоңку дүйнө (жер бети, тирүүлөр дүйнөсү). **Экинчи** — кыйчалыш кырдаалдарда керемет кубулууга жөндөмдүү,

боло турганды алдын ала көрө билген, кишиче сүйлөгөн жылкынын образы, бул түрк-монгол эпосторуна, анын ичинде кыргыз эпикасына мүнөздүү. Жылкынын көзү ачык касиети аны жогорку колдоочу күчтөрдүн катарына теңейт. Жогоруда кеп болгон эпостордо ырдалган жылкынын керемет жөндөмдүүлүгү кийинки архаикалык атрибуттардан. Ал эми археологиялык фактылар жана фольклордо сакталып калган айрым фрагменттер жылкынын образы менен астралдык культтун абдан терең алакасын көрсөтөт. Эпикалык семантикада анын канаттуу ат сыңарындагы калдыктары жана ажыдаар менен кош жарыш салыштыруу сакталып калган. Анын астралдуу образын мүйүздүү жылкы жана анын тулку боюнун ар кандай жандыктын аралашмасынан жаралгандыгы (гиппоморфизм) далилдейт. Сибир эпикасында үч кулактуу жылкы сүрөттөлөт. Жылкынын мифтик образы (аңчылык доор тушундагы) мүйүздүү жандыктардын айрымдары астралдык культ катары ыйык саналган кечирээк, жылкыны колго үйрөтүп алган кезеңге туура келет деп болжосо болот [Нарынбаева Н.О. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары. Б, 2011. 129-156-б.]. **Үчүнчү** — анын канаттуу образы көктүн мифологиялык образы менен байланышта. Канаттуу жылкы Сагымбай манасчынын айтуучулук нускасында кездешет. Классикалык эпостун кийинки нускаларында канаттуу жылкы көбүнчө эпитет түрүндө колдонулат. **Төртүнчү** — түрк-монгол эпикасында түш көрүү семиотикасына байланыштуу канаттуу тулпардын образы асман ажыдаары (мифтик образ) менен бирге каралат. Кыргыз эпикасында анын алсыз бир жаңырыгы, мисалы, Сагымбайдын вариантында Чыйырдынын түшү айтылган эпизоддо сакталып калган. **Бешинчи** — «Семетейдин Үргөнчтү кечип өтүшүндө» суу жылкысы культунун калдыктары байкалат. Мифологиядагы суу башка дүйнөгө өтүүнүн символ-белгиси эсептелинет. Суу арбактар жандарды алып өтүүчү мейкиндик болуу менен, мындайда баатырдын минип жүргөн тулпарлары жардам берет. Жылкынын өзү дагы суудан пайда болот. **Алтынчы** — эпикалык дүйнөдө жылкы тирилтүүчү касиетке ээ. «Эр Төштүктө» Чалкуйрук ээсинин сөөгүн чогултуп алып тирилтет. Сакталып калган эпизод үч дүйнөнүн ортосунда жүрө ала турган медиатор-жылкынын дагы бир функциясы.. мында анын өлүү дүйнө менен болгон байланышынан кабар берет. Жоодарбешимдин аты өзүн өзү тиргизет. Аркы дүйнө менен жылкынын байланышы кыргыз эпикасында ачык сүрөттөлбөйт, мисалы, баатырдын сөөгүнүн жанына жанаша минип жүргөн атын кабырга койгондугу айтылбайт, бирок тиги дүйнөгө дайындалган аттын жайын билдирген “бурак ат” эпостун лесикасында бар. Бул жоодо курман болгон баатырлардын жанын аркы дүйнөгө алып баруучу канаттуу мифтик жылкынын функциясын көрсөтүп турат. **Жетинчи** — кереметтүү жылкынын кандай жаралгандыгы белгисиз болот. Мисалы, Саякбай манасчынын айтуучулук нускасында Семетей али туула элек чагында Тайбуурулду Сайкал Лоп дайранын жээгинен таап алат. Нарт эпосундагыдай эле ал кулун бойдон куюндун ичинен чыга келет.

Диссертант байкоолорун жыйынтыктап жатып, кыргыздын эпикасында жылкынын образынын чыгыш башатында жылкынын тотемге айланган баштапкы энелик образы экендигин аныктайт. Бул белги жылкы жаныбардын адам баласына кам көрүүнү башкы милдети деп билип, кыйын кезеңдерде ээсине көмөктөшүүсүнөн, бөтөнчө, эпостордо узак жолго аттанганда баатырдын жалгыз сапарлашы алдында минген аты болгон учурларда көрүнөт. Мифологияда түпкү энелердин баарысы үч дүйнөнүн ортосунда медиаторлук функцияны аткарат. Бул ынанымга Умай эненин, Кумай куштун, маралдын образы кирет. Кезегинде түпбабанын ролу анимистик ынанымдан келип чыккан. Мисалы, жылкынын куюндан, желден же аскадан жарылып чыгышы анимистик башталыш болуп саналат. Ал кийинки, айрым жаныбарларды колго үйрөткөн дооролордо анимистик көз караш жылкынын тотемдик образын жараткан. Жылкынын көөнө образын изилдөөдө эпикалык чыгармачылыкта көркөмдөлгөн жылкынын мифологияда пайда болуу себептерин аныктоо аракети болду. Мисалга алынган материалдардан тыянак чыгарууда байыркы анимистик ынанымдын астралдык өңүтүндө, жылкы үч дүйнөнүн ортосунда элчилик кызмат аткарган мифтик жаныбар болгондугу корутундуланды.

1.4. «Бөрү жана бугу: кыргыз эпосторундагы солярдык жана тотемдик издер».

Түрк-монгол калктарынын тарыхында эң бир эзелки доорлордон бери зооморфтук ишарат-белгилерге абдан зор маани берилип келген. Мындай ынаным-көз караштардын күч алуу кезеңи скиф-сибир доорундагы жаныбарлар стилинин өнүгүү мезгилине туура келет. Жаныбарлар образынын жайылуу доору кийинки жүз жылдар аралыгында нечендеген маданияттардын салтынан орун алды. Анын ичинен түрк-монгол калктарынын маданиятында бугу менен бөрүнүн образы өтө маанилүү зооморфтук символ болгон. Бул эки образдын чагылышы жана өнүгүшү татаал жана кызыктуу болуу менен, бир жагынан уруулук символикага абдан тыгыз чиеленишип турса, экинчи тарабынан түпкү тамыры лунардык жана солярдык символикага барып такалган өтө байыркы белги болуп саналган. Жыйналган этнографиялык материалдарга таянган С. Абрамзон кыргыз урууларынын ичинен саяк ири уруусундагы дөөлөс жана чекир-саяк Кулжыгач уруктарында Жалдуу Каба атуу түпбабадан тараган “итемген” деген майда уруктун бар экендигин жазат [Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и этнокультурные связи. Ф., 1990. С. 303]. Бурят элинин «Шоно-батыр» аттуу эпикалык чыгармасы Бөрү баатыр деген маанини билдирет. Ал эми “нохой” деген сөз бөрү басар, тайган, жапайы ит. Байыркы буряттарда бөрү “тенгерин нохой” — теңирдин ити, якуттарда деле бөрү “Ыйык Көктүн улуу Улуу Тойон” болгон. Мифологияда тотем бул кудайлык башталыш. Бул шекилдүү сюжеттерде маданияттын циклдештирүү башталышындагы Күндү ыйык тутуу кезеңиндеги (рудимент) калдыктарды байкоо кыйынга турбайт. Түрк-монгол мифологиясында, анын ичинен бөрү же марал катышкан санжыра мазмунундагы миф баяндарында бул жаныбарлар кудай ипостасында сүрөттөлөт. Мындай мифтердеги бөрү, С.Ю. Неклюдов жазгандай, күндүн кудайлык образында болот: «Күндүн нурунан бойго бүтүп калуу — бул Борбор Азиялык санжыра-уламыштарындагы өтө көөнө символ» [Неклюдов С.Ю. Героический эпос монгольских народов. Устные и литературные традиции. М., 1964. С. 253]. Мунун баарысы байыркы түрк калктарынын солярдык көз караштарын чагылдырып, адамзаттын эң көөнө дүйнөтаанымындагы күндүн кудуретин ыйык тутунуп, ага табынуудан калган анын калдыктары экендигин билдирет. Кишилер тотемдик түпбабаларынын тегин Көктөн түшкөн деп таанып, алардын архетиптик образы кудайлык башталыш катары таанылган. Мындай архетиптик башталыш кыргызда Манастын Ай менен Күндүн айкалышынан жаралган образы иретинде: «Айың менен Күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй» санайт.

Түрк калктарынын уламыштарында бөрүнүн образы менен кош жарыш эле бугунун жол көрсөткүч касиети айтылат. Тексттер далилдегендей, жол баштагыч жаныбарлар эпикалык чыгармалардын башкы кейипкерлерининен болуп сүрөттөлөт. “Кереметтүү бугунун” кудайлык касиетине ынанган жер жүзүнүн нечендеген калктары көөнө маданиятында ыйык тутуп, бугу жаныбар мекендеген мейкиндиктерде сыйынып-табына турган мазарлар пайда болуп, нечендеген байыркы уруулардын тотеми болгон. түрк элдеринин жана түндүктүн башка калктарынын жомокторунда бугу, сайгак, куландын керемети баяндалат, анын ичинде «Алты эмчекти Айбөкөн» жомогу дагы бар. Саха-якуттарда Күн Бугусу менен Көк Мергени тууралуу миф кенири таркаган. Ымыркайды эмизип сактап калган марал же эне-бөрү жөнүндөгү сюжеттер «Курманбек» кенже эпосунда Курманбекти, «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүмүндө Семетейди марал эмизет. Көрсөтүлгөн мисалдардан жыйынтык чыгарганда, миф чыгармачылыгы мезгилдик өлчөмдө дароо үч доорду: мифологиялык, эпикалык жана түрк урууларынын турмушунда болуп өткөн соңку тарых окуяларын кош жарыш камтып синтездеп калганын аныктоого болот.

Онтологиялык аң-сезимде толугу менен иштелип бүтө эле мифологиялык көз караш «Кожожаш» эпосунун Алымкул Үсөнбаевдин айтуучулук нускасында ырдалат. Мында Кожожаш мерген кайберен Сурэчкинин каргышынан каза тапкан соң, анын уулу Молдожаш эр жетип, аң менен аңчынын колдоочусу ээси, баягы Сурэчкинин кызы Ашайранга үйлөнөт. Айрым зооморфтук элементтерин сактап калуу менен, түпбабанын образы акырындап антропоморфтук кейипке айланат. Анын башаты мифте калыптанат.

Бул процесстин издери жөө жомокто дагы, эпосто дагы байкалат. Кейипкердин толук антропоморфтук кейипке өтүүсү уламышта аяктайт. Бир жагынан мифологиялык ынаным, биринчи кезекте тотемдик белгилер жоюлуп, экинчи жагынан турмуштун тарыхый тарабын өздөштүрүү басымдуулук кыла баштайт.

Бөлүмчө боюнча тыянак:

Биринчи. Кыргыздын көөнө эпикасында бугунун образы арбын кездешет. Эпикада бугу — колдоочу-кайберен, түпкү эне, кийинчерээк айрым урууну түптөгөн, же тоо-токойдон табылган ымыркайга эмчек сүтүн эмизген эне. Мындай сюжеттер кыргыздын санжыра уламыштарына дагы таандык. Ал, эпикалык поэзияда бугу же марал башкача ролдо дагы кездештиребиз: карынында дөөнүн жаны катылган алтын бугуну же аркарды мерген кубалайт («Жоодарбешим»). Мында ал жаныбарлар, түп негизинде карынына жан катылган жогорку күчтөрдүн жиберген элчиси. Түрк мифологиясында дөөлөр баштапкы образында грек мифиндеги титан кудайларына тектеш ыйык күчтөрдөн болгондугун белгилей кетүү керек. **Экинчи.** Түрк урууларынын мифологиясында **бөрү менен бугу** жалпы бирдей тотем: түпбаба (же эне) жаңы мекенине ээрчитип алып барган жолбашчы, аңчылыктын, жоокерчиликтин колдоочусу болуп элестетилген. Ритуал менен фольклордун өз ара жуурулушкан шайкештигин изилдеген В.И.Ереминанын пикирине кошумчалаганда тигил же бул образдын жоголуп кеткен көөнө маңызы фольклордук-этнографиялык жалпылыктын ичине түшөр замат өзүнөн өзү эле айкындала түшөт [Еремина В.И. Ритуал и фольклор. Л., 1991. С. 5]. **Үчүнчү.** Көчмөн коомдун салтындагы бөрүнүн образынын мааниси санжыра уламыштарында, эпикалык жана **тарыхый-эпикалык салттардан** улам белгилүү болот. Мезгилдер жылган сайын көчмөн элдеги бул символ жоокерлик идеологияга, андан кийин мамлекеттик символикага айланган. Анын сөлөкөтү нечендеген көчмөн калктардын, уруулардын туусуна чегилген. Санжыралардагы бөрү мифологиялык түпбашатында солярдык культ менен ажырагыс биримдикте турат, ал эми геналогиялык тексттерде ошол баштапкы солярдык культтун бөрү жаныбары ыйык санаган тотемдик культка өтүп кеткен. **Төртүнчү.** Бөрү образынын көк кудайлары менен болгон байланышы анын санжыралардагы ролу тек уруунун же уруктун “жаралыш” тарыхы эле эмес, анын сакралдуу ыйык образынын көк кудайлары менен болгон байланышын камсыздап тургандыгында. Бөрүнүн колдоочулук образында түпбабалык ролуна караганда коргоочулук орду басымдуу. Мифологияда бул образдын көк кудайлары менен тыгыз байланышта турушун түрк-монгол калктарында жоокерлер менен мергендерди колдогон “бөрү кудайларынын” болгондугу күбөлөйт. **Бешинчи.** Анын кыргыз эпикалык поэзиясындагы көөнө образында бул жаныбар менен болгон купуя ыйык байланышы толугу менен чагылдырылбайт. Анын турпаты жоокердин сүрдүү келбетин сүрөттөдө эпитет иретинде колдонулат. Ага салыштырмалуу «Манаста» баатырды эки дүйнөдө бирдей коштоп жүргөн Кумайыкка көп орун берилген.

1.5. «Кумайык иттин культу, Кумай куш, Умай эне: эпикалык контексттеги образдардын көркөмдөлүшү». Бөрүнүн келбети «Манас» эпосунда баатыр жоокердин мүнөздөөдөгү эпитет катары көп ырдалса, Кумайык иттин образына сакралдуу маани ыйгарылып, баатырды тиги дүйнөдө дагы коштоп жүргөн кайыштардын бири катары касиеттүү орун берилген. Санжырадагы кызыл тайган, мифтик Кумайык, кыргыз этнониминин түп башатындагы образ, архетиптик аң-сезимде элдин тотемин саналган. Бирок кеңири белгилүү болгондой, бул мифтик тайгандын аталышы башка бир мифтик жандык болуп саналган Кумай куштун таржымалына үндөш келет. Себеби Кумай иттин жаралышы дал ушу кушка байланыштуу айтылат. Кыргыздын көркөм кол өнөрүндө умай деген оюмдун бар экендигин этнографтар жакшы билет. Ушул өңдүү фактылар Кумай куштун кудай саналган Умай эненин ыйык образына таандык келерин дагы бир жолу далилдейт. Дүйнөлүк мифологияда түрк элинин Умай образына дал келген кудай-энелердин образдары катталган. Кыргыз, казак, хакас, алтай аталган азыркы түрк элдеринде Умай — өзгөчө ыйык саналган (бай-ана) энелер менен ымыркайлардын колдоочусу. Умайдын мифологиялык образы көчмөн уруулардын турмушуна өтө терең из

калтырган. Буга өткөн кылымдарда жыйналган этнографиялык жана археологиялык материалдар күбө. Ошондой эле, кыргыз эпосунда жарык дүйнөгө келе эле Манас энесинин карынында жатып Умай менен сүйлөшөт, бу жарык дүйнөдө эмне милдет аткарууга жаралып жаткандыгын Умай энеден сурайт. Мында жашоо айлампасы жөнүндөгү мифологиялык теорияга ылайык тирүүлөр дүйнөсүнө кайтып келген каармандын образындагы штрихтер тартылууда.

Эпикалык материалдардан бир эле мифтик образдын мындай көп кырлуу (полифункционалдуу) ролу кездешкенде эзелки бабалардын ой жүгүртүүдөгү симбиоздуулугу жана идеялардын окшоштугу тууралуу сөз козгосо болот. Ушундай көп таркаган окшоштук Кумай куштун (Хумай, Хумаюн, Гамаюн), аккууга айланып кеткен, кудайлык касиетке эгедер Хумай кыздын, ошону менен бирге эле Кумай куштун жумурткасынан чегилип чыккан Кумайдын күчүгүнүн (Кумайдын тазы, Хубай-кус) — мифтик канаттуу иттин симбиозуна таандык. Аталып өткөн мифтик образдардын баарысы түрк калкынын көпчүлүгүнүн эпикасында көркөм шөкөттөлгөн. Андан сырткары көп сандаган эл оозеки материалдары Кумайык иттин Кумай куштун жумурткасынан жаралгандыгын баяндайт. Бул куштун мифологиялык образы алп куш менен канаттуу иттин жуурулушкан образынан келип чыккан. Себеби көк дүйнөсүнүн өкүлү шекилинде элестетилген куш образы менен Кумай куш (Умай эненин ипостасы) сыңары эле канаттуу иттин медиумдук образы анын канаттуу турпаты үч дүйнөнүн, жалпы эле дүйнө түзүлүшүнүн симбиозун түзөт.

Кыргыз этнографиясы менен оозеки чыгармачылыгынын бай материалдарында сыйкырлуу куш, анын жумурткасынан чегилип чыккан иттин ыйыктыгы тууралуу мифологиялык сюжеттер катталган. Кыргыздын эпикасында Манастын Кумайык ити катышкан үзүл-кесил эпизоддордо аталган культтун рудименттери сакталып калган. Бул бөтөнчө, Манас, Бакай, Каныкейдин Кумайдын күчүгүн ардактап баккан мамилесинен көрүнөт. Түрк тилдүү элдердин тотемдик ынанымдын эң байыркы катмарынан орун алгып, Кумай куш жана Умай эненин мифологиялык образы менен тыгыз алакада турат. Эгерде кыргыз, казак мифологиялык элестөөлөрдө Кумайык же Кумай: “ит ала хус” күчүктүн жарык дүйнөгө жаралышы Кумай куш менен түзмө-түз байланышта турса, башкыр фольклорунда Хумайдын образы аккуу турпатындагы кудай менен шайкеш келет. Башка элдин уламыштарында Кумай “ит ала хус” деп, аны ырыскы, бак менен байланыштыра ыйык санап, **аккууга айланып кете турган Умай**, Кубей хатун, Хумай хатун, Хобоши хатан аталган түпкү кудай энелердин образына таандык элестетишет.

Түрк мифологиясында дагы бир кеңири айтылган ыйык куш — аккуу. Чыныгы турмушта аккуу үч мейкиндикте: көктө, жерде, сууда жүрө алат. Байыркылардын дүйнөнү аңдап-түшүнүүсүндө, балким, ушундан улам бул куш үч дүйнөнү бирдей: кудайлар дүйнөсүн (көктү), ортоңку дүйнөнү (жер бетин) жана аркы дүйнөгө өткөөл болуучу (сууну) мекендегендиктен кереметтүү ыйык тутуп калган чыгар. «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү «Семетейде» аккуу — баш кейипкерлердин бири Айчүрөктүн ипостасынын бири. эгерде Алмамбет жай таш менен күндү жайлаган жайчы болсо, Айчүрөк эч бир айтым айтпастан, эч бир магиялык затсыз эле күндү жайлай турган, душмандын минген атын башка бир жандыкка айлантууга сыйкырлуу жөндөмү бар “бери (пери) кызы”. Экинчи эпизоддо ал аккуу Семетейдин алдында ак балык болуп туйлап, ак була болуп жайылат. Айчүрөктүн мындайча сүрөттөлүшү жаратылыштын заң-мыйзамын өзүнө багындыра алган кудайлар функциясы ыйгарылган мифтик образ экендигин тастыктайт.

Бул бөлүмчө боюнча тыянакты жыйынтыктап жатып, диссертант төмөнкүдөй натыйжагаларды белгилейт:

Биринчи. Байыркы түрк калктарынын, анын ичинде азыркы кыргыздын түпбабаларынын дүйнөнү аңдап-түшүнүүдөгү мифологиялык көз карашында аккуу же Кумайдын күчүгү аталган Кумайыктын энеси Умай куш келбетиндеги куш, барлык эле мифтик канаттуу жандыктардай, мисалы, канаттуу ит же канаттуу жылкы — үч дүйнөнүн: Жогорку (көктүн), Ортоңку (жердин) жана Төмөнкү (өлүү дүйнөнүн) медиуму эсептелген.

Алардын бири Умай эне тирүүлөр менен аркы дүйнөнүн ортомчусу, жаш төрөгөн энелер менен ымыркайлардын колдоочусу. Дагы бири XIX к. экинчи жарымына дейре көбүнчө кыргыз, казак, тыва урууларында ыйык (казакта киелі) саналган аккуу. **Экинчи.** Башка түрк урууларында бөрү же ит, кыргыз мифологиясында Кумай куштун жумурткасынан чегилип чыккан Кумайык, ошондой эле жалпы түрк мифологиясында батыш маданиятындагы Феникске параллел келген Зымырык же Самрук кушка окшоштурулган Умай куш, жана, аягында, көк кудайлары менен суу кудайларынын кыздары саналган аккуу, мунун баарысы жаралышы жагынан көк кудайларына байланыштуу элестетилген. Андыктан «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүмүндө өзүнө жар тандап же кудалашкан жары Семетейди издеп учкан Айчүрөктүн образында кудай энелердин, көк кыздарынын (колуктунун) калдыктары сакталган. **Үчүнчү.** «Манас» эпосунда сүрөттөлгөн Кумайыктын образы көктөгү ит (фольклор тексттеринде астралдык культка таандык болуп айтылган канаттуу ит, мисалы, хакастардын Көкөтөй чылтыс сюжети менен) жана батыш жана чыгыш түрктөрүнүн мифологиялык ынанымдарына ылайык көктөгү бөрү (солярдык кудай) менен генетикалык түпнасили өтө жакындыкта турат. Бул анын эзелки көөнө (архаикалык) образдан болгондугун далилдейт. Эки образ тең байыркылардын тотемдик көз карашына таандык келип, архетиптик аң-сезимде дүйнөлүк космогенезге барып такалган солярдык, астралдык мифтердеги көк кудайларынын, күн нурларынын купуя ыйык (сакралдуу) түшүнүгү менен байланышта таанылган.

Диссертациянын «**Эпикалык контексттеги көөнө мотивдер**» деген экинчи бөлүмү: 2.1. «**Күнөөсүз бойго бүтүү мотиви жана анын кыргыз эпосторунда кайра ойлонулушу (көркөмдөлүшү)**»; 2.2. «**Түш көрүү поэтикасы. Түш көрүү мотиви жана анын мифологиялык өнүгү**» деген эки бөлүмчөнү камтыйт.

2.1. «Күнөөсүз бойго бүтүү мотиви жана анын кыргыз эпосторунда көркөмдөлүшү». Күнөөсүз бойго бүтүү жана керемет төрөлүү мотиви түрк-монгол эпосторунун дээрлик баарысында бар, ал сюжеттик түзүлүштө композициялык негизги түйүндөлүүнүн башында турат. Анын башаты дүйнөлүк мифологиядагы архаикалык сюжеттерде жатат дагы, демиург-каармандын кудайлык белгилерине түздөн-түз таандык. Бул тууралуу Дж.Фрэзер, Э.Тэйлор, Л.Я.Штернберг, кийинчерээк Спенсер менен Гиллен дүйнөнүн чар тарабынан жыйнаган культтук, ырым-жөрөлгө жана турмуштук чындыктын ракурсун чагылдырган материалдардан улам илимде кеңири белгилүү. Мифологияда бул термин менен күнөөсүз бойго бүтүү дегенди билдирип, каармандын керемет жаралуусу жаратылыштын түздөн-түз кийлигишүүсү аркылуу куштан, балыктан, жер-жемиш, жаңгак, күндөн, айдан, жылдыздан, тоо-таш, аска-зоо, от (оттун күлү), суу, көбүк, мөндүр, жамгыр, салкындан, желден пайда болот деген мифтик ынанымды чагылдырат. Түпбашаты унутулуп же башкача ойлонулуп өзгөрүп кеткен кыргыз эпосторуна салыштырмалуу күнөөсүз бойго бүтүү менен керемет төрөлүү мотивдери катышкан сюжеттер сибир ареалындагы түрк-монгол чөйрөсүндө абдан ачык сакталып калган. Сан кылымдар арасы оозеки түрдө доорон сүрүп келген кыргыз эпосторунда кудайлык белгилердин алгачкы турпаты сакталбаганы менен улам кийинки таасирлерге чалынган сюжеттердин арасынан айрым мүнөздүү белгилерди табууга али дагы мүмкүн. Кыргыз эли башынан кечирген тагдырдын чиеленишкен учурларынан өткөн нечендеген мотивдер өзгөрүүгө учураган. Ал өзгөрүүлөр эпос айтуучулардын эстутумуна дагы өз тамгасын калтыргандыктан, алар да айтуу учурунда эпикалык жомоктун чулу турушуна билинер-билинбес өзгөртүүлөрүн киргизип жибериپ турушкан. Кыргыз эпикасындагы керемет төрөлүү мотивине дүйнөлүк эпикалык салтта кеңири таркаган эки мотив уланып кетет: улгайган жубайлардын өмүрдөн туяксыз өтүп баратышы жана зарлап күткөн перзент жаралуу алдындагы аян түш көрүү мотиви. Кыргыз эпосторунда баласыз жубай мазардан-мазар койбой, көбүнчө ыйык санаган кишилердин кабырына барып түнөйт. Бул дүйнөлүк маданиятта кездешкен көпчүлүк сюжеттерге үндөшөт. Адам эле эмес, жан-жаныбарлар дагы керемет жол менен жарык дүйнөгө келет. Жаратылыш коюнунан, көп учурда үңкүрдөгү асканын боорунан же суудан жандыктар, куштар жаралат. Түрк-монгол

эпикасында баатыр менен бир учурда кереметтүү түрдө анын мие турган ат кошо туулат. Кыргыздын «Манас» эпосунда кыз баатыр Сайкал алыстан куюн көрүп чаап келсе, андан кулун чыга келет: *...Туудум деген эне жок,/ Туудурдум деген ата жок./ Кайыбынан кабылган,/ Кудай сүйүп жаныбар,/ Талаадан минтип табылган./ Энеси талаа кайыбы,/ Ошол күндөн ушул күн/ Билинбей жүрөт дайыны.* Бул эпизоддо Тайбуурулдун суудан жаралгандыгы сүрөттөлөт. Тулпар көктүн буйругу менен жерге түшкөндүгү ырдалат: *«Кайыбынан кабылган, талаадан минтип табылган»* [Семетей. Эпос. Саякбай Каралаев. Китеп. Ф., 1987. 177-б.]. Каармандын чөп, гүл, же түз эле жаратылыш коюнунан: таштан, оттон чыга келиши бул — адам баласы өзүн жаратылыштан бөлбөй караган анимистик көз караштын чагылышы.

Кыргыз эпикасында керемет бойго бүтүү мотиви көп учурда периге (жубайлардын бири — кудай образында) таандык айтылып, көктөгү улуу күч менен адамзатты байланыштырган ортомчу, ал, кийинки доорлордо адам тулкусуна кудайлык кудурет кирген аватар, демек, жарала турган каарман кудай менен адамзаттын ортосунан жаралгандыгы ырдалат. Бул мотив боюнча түзүлгөн сюжеттер дүйнө элдеринин дээрлик баарысында бирдей. Мотивдердеги а) керемет бойго бүтүү жана б) атасы же энеси экөөнүн бири көктөн жиберилгенден керемет төрөлүү — күнөөсүз бойго бүтүү мифинен башат алат. Диссертантын пикиринде мындай версиялардын көпчүлүгү астралдык мифтерде чагылдырылып, ошонусу менен алардын көктөн түшкөндүгү баса көрсөтүлөт. Түрк-монгол калктарынын мифологиясында баарысынын атасы (жеке эле адам баласынын эмес — Н.Н.) көк, энеси — жер. Кыргыз эпосторунда тандамал каарман “нурдан бүткөн” деп даңкталат. Ошондон улам автор керемет төрөлүү партеногенез идеясынан келип чыккан деген ойго ыктайт. Бул идея анимизмден башат алат. Маселен, «Манаста» каармандын жаралышын түздөн-түз көк кудуретине таандык болуп ачык ырдалбайт, көп учурда Айчүрөк, Айсалкын сыңары керемет зат, ал энеден туулбастан, “кайыбынан табылган” нурдун кызы деп айтылат. Мифологияда “нурдан жаралган” мотив, белгиленгендей, күндү ыйык санап, ага табынып келген байыркы доор издеринен. Мифологияда нурдан жаралуу, белгиленип өткөндөй, күндүн культуна барып такалат. Элдик эпикалык чыгармачылыктын өөрчүү жолунда көөнө мотивдер бир катар өзгөрүүгө учурап, натыйжада эпикалык каармандын жаралуусу эми алгачкы дин объектилери болгон Күндүн же Айдын эмес, тек алардын нурларынын касиети болуп айтыла баштаган. Керемет жаралуу мотивине таандык деп Манастын уулу Семетейдин болочок жары Айдын кызы Айчүрөктү Акун кан талаадан таап алган эпизодду атоого болор эле. Эгерде башка эпикалык каармандардын атасы же энеси пери (ыйык жан) болсо, Айчүрөктүн жарык дүйнөгө келиши, «Курманбек» эпосунун баш каарманы сыяктуу эле табышмак бойдон калат. Эпос айтуучулардын бири дагы алардын түпнасилин ачып бербейт, бирок кейипкерлердин керемет жоруктары аркылуу “көктөн түшкөн” жан экендиктери белгиленет. «Манаста» Айчүрөктүн аккуу кебетесине келип турушу анын керемет жан болуп жаралгандыгы менен түшүндүрөт. Эпостун баш каармандарынын бири, Манастын эмчектеш биртууганы Алмамбет дагы периден туулган жан. Кийинки версияларда ата-энеси экөө тең белгилүү болуп, алардын бири пери (кайып) дүйнөсүнөн келген болуп айтылат. **Керемет төрөлүүнүн бул үчүнчү мотивин** партеногенез категориясына таандык кароого болбойт, себеби мында “күнөөсүз кыздан” күтүүсүз бала көрүү идеясы жок, болочок ата-эне бойго бүтүүнү кудайдан тиленип алат. Бирок каарман периден же кайыптан бүткөн бала болуп, анын карапайым кишиден бөтөнчө, Алмамбеттей “керемет” касиетке ээ жан болуп жаралат.

Кыргыз санжыра уламыштарында нечендеген муундар тарабынан кайрадан ойлонулуп, доорго жараша иштелип чыккан керемет төрөлүүнүн айрым элементтери сакталып калган. Мындай сюжеттерде керемет төрөлүүнүн баштапкы мотиви трансформацияга учурап, болгону тотемдик түпбабанын образынын рудименти шекилинде гана түшүндүрүлөт. Көпчүлүк учурда ал “периден” туулган же “нурдан бүткөн” деп гана айтылат. Анын жөнөкөй эмес экендиги ушундайча түшүндүрүлөт.

Сохранились лишь отрывочные детали в виде вещего сна, явления духов в святых местах, дарение плода (в основном в виде яблок) и т.д. В кыргызском эпосе сохранился слабый отголосок партеногенеза, а именно стержневой смысл о том, что герой дарован людям свыше. . Это самое главное в стадильном развитии эпоса. Сравнительно-сопоставительное наблюдение показало, что вера в чудесное рождение связана с древними представлениями о тотемизме и анимизме, в свою очередь восходящей солярной и астральной мифологии. Бул — эпостун стадиалдуу өнүгүшүндөгү эң башкы белги. Керемет жаралууга ынануу солярдык жана астралдык мифологиядан өнүм алган тотемизм, анимизмге таандык ынаным экендигин салыштырма талдоо көрсөттү.

Тыянак.

Байкоолордон чыгарылган жыйынтыктар боюнча, **биринчиден**, жарык дүйнөгө керемет жол менен келүү мотивинин башаты оболу “дүйнөдө барлык нерсенин жаны бар” деген анимистик көз караштан келип чыгат деген тыянакка келет автор. Кезегинде ошол жаратылыштын жандуу заттарынан жана көрүнүштөрүнөн, ошондой эле жан-жаныбар, канаттуу куш, курт кумурскада киши жаны болот деген ынаным күчтүү болгон. **Экинчиден**, миф чыгармачылыгы процесси өрчүгөн сайын мифологиялык аң-сезим жандын өлбөстүгү идеясын жараткан. Тотемдик түпбабанын арбагы урпактар аркылуу кайра туулат ишеним бекемделген. Ушундан улам алардын этин жеп, же жемишти, данды жеп аларга окшошуу — партеногенездин түйүндүү булагы. Партеногенездин биринчи категориясында негизинен алтай, тыва, хакас эпосторунда баштапкы мифологиялык белгилерди сактап калган. Аталган версияларды салыштырып, “сибир” мотивдери бир кыйла көөнө, алтургай партеногенездин алгачкы кезегине туура келет деп тыянак чыгарууга болот. Аларда каарманды жаратылыш өзү “төрөйт”: анда адам таштын жараңкасынан, аскадан, дарактан чыгат. Кыргыз эпосунда мындай пайда болуу кишиге эмес, жылкыга тиешелүү, мисалы, Тайбуурул кулун кезинде же суудан, же суу үстүндө ойногон куюндан чыга келет. Керемет төрөлүүнүн дагы **бир категориясы** партеногенез идеясына шайкеш “кокустан” бойго бүтүү: аруу кыз дан, мөндүр жеп алып, же кыргыз санжыра уламышында атылып жүргөндөй, агын суудагы көбүктөн ууртап көргөндөн бойго бүтөт дагы, андан бүтүндөй уруунун түпбабасы же колбашчы баатыр төрөлөт. Мындай версия дүйнөлүк мифологиялык сюжеттерде жыш кездешет. Керемет жаралууда ата дайыны билинбейт, ал эми энеси күнөөсүз кыз болот. **Үчүнчү категория:** кайрылып кайтып келүү мотиви терең сакталган, мында мифологиядагы жашоо айлампасындагы өлбөстүккө болгон көөнө көз караш байкалып турат, бул партеногенездин — “өлүм жок, кайра жаралуу бар” деген өзөктүү идеясы. Кыргыз эпосунда мындай көөнө ынанымдын калдыгы Сагымбайдын айтуусунда «кайрылып кайтып келген каарман» образында сакталган. Мифологияда бул идеяны “өлүп кайра тирилген (кайтып келген) кудайлар мотиви” деп атоо кабыл алынган. Алгачкы адамзаттын аң-сезиминде жандыктардын, заттардын, көрүнүштөрдүн баарысынын жаны бар жана алар өлбөйт деген анимистик көз караш кийин кийин тотемизмге өткөн.

Жалпысынан кыргыз эпикалык маданиятында, бөтөнчө «Манас» сыяктуу классикалык эпосто партеногенез менен керемет төрөлүү мотивдери дээрлик унутулган. Айтылган тыянакты баатырдын же баатыр кыздын кереметтүү түрдө жаралышы ырдалган сибир эпикасы тастыктайт. Жогоруда эскерилген илинер-билинбес деталдардан унутта калган керемет төрөлүүнүн элементтеринен айрым мотивдерди белгилөөгө болот: **биринчи** — ымыркайды ээн жерден таап алуу (мисалы: Айчүрөк, Курманбек). **Экинчи** — болочок ата-эненин көргөн аян түшү, алардын мазар басып, арбак тайынып кетиши жана керемет бойго бүтүү; **үчүнчү** Сагымбай-манасчынын айтуусундагы «Манаста», «Муңдуубай» жомогунда жана «Көкүлдүн» кара сөз нускасында жемиштен бойго бүтүү. “Алма жеп” бойго бүтүү — кыргыз эпикасында сейрек сакталып калган партеногенездин трансформацияланган версиясы. Тайбуурулдун куюндан (же суудан) чыга келиши чыныгы партеногенездин жападан-жалгыз айкын мисалы.

Байкоолорун жыйынтыктап жатып диссертант партеногенез мотивинин түпкү маңызында анимистик көз карашка негизделген тирүүлүк менен өлүм айлампасындагы өлбөстүк идеясы (кайта кайрылып келген түпбабанын жаны тууралуу идея) жатат деген пикирди ортого салат. Мифологиянын кийинки өрчүгөн баскычында күнөөсүз бойго бүтүү идеясы түпбабаны ыйык тутуудан башат алган тотемизмден өнүм алат. Манастын жаралышы — түпбабанын кайта кайрылып келген образы, же көктөн атайын жиберилген кудайлар элчиси деп баалоого болот. Сагымбайдын сюжети боюнча ал кош жарыш дүйнөдө боло келген жан, болгону болочок ата-энесинин турмушунда али пайда боло элек. Баатыр турпатында, кырк жигиттин коштоосунда Меңдибайга кезигет.

Түрк-монгол калкынын көбүнүн эпикасында сакталып калган архаикалык мотивдердин баштапкы версиялары оозеки түрдө жашап келгендиктен кыргыз эпосторунда акыркы айтуучулар тарабынан трансформацияга учураган же унутулуп калган. Тотемдик насилден тотемдик жандыктар эмизген деген гана версия сакталып калган. Баатырлардын эрдиги эми уруулук-патриархалдык коомдун алкагында болуп өтөт. Баатыр кармашкан мифтик желмогуздар жердеги душмандарга алмашылган. Кыргыздын баатырлык эпостору конкреттүү тарыхый окуяларды чагылдырат. Анткени менен урпактан урпакка өтүп келген жазуусуз мыйзамдын негизинде улам кийинки муундагы айтуучу кылымдар бою калыптанган сюжеттин түзүлүшүнө ширелген эзелки эпикалык мотивдерди: баласыздык мотивин, аян түш көрүү, керемет бойго бүтүү жана керемет төрөлүү, баатырдын өзү менен удаалаш мине турган тулпарынын туулушу, курал-жабдыктарынын көктөн түшүүсү, колукту издеп узак жолго аттануусу, акырында өлүү эмес, кайып болуп башка өлчөмдөгү дүйнөгө өтүп кетүү мотивдери сакталып келген. Эпостун стадиялык өөрчүп-өнүгүүсүндөгү башкы нерсе ушул.

2.2. «Түш көрүү поэтикасы. Түш көрүү мотиви жана анын мифологиялык өнүгү». З.Фрейд, К.Г.Юнг жана башка окумуштуулардын психоаналитикалык теориясы түш көрүү менен мифтин психологиялык тектештигин негиздешкен. Ал экөөнүн пайда болуу башатында жана аң-сезимдеги функциясынын ортосунда типологиялык аналогия жаткандыгы далилденген. Адам баласынын аң-сезиминин (мифологиялык аң-сезимдин) өсүү баскычынын эң эртеги баскычында: алгачкы аңгемелерде жана ырларда түш көрүү жөнүндөгү көркөмдөлгөн, терең символдук маани калыптана баштаган. Алгачкы адам баласынын турмушунда түш көрүү эң маанилүү билим жана тагдырдагы бурулуштарды алдын ала көрө билүүнүн булагы, ошондой эле эң эзелки заман үчүн синкреттүү түш чыгармачылыгы дүйнөнү аңдап кабылдоонун мифологиялык көркөм аң-сезими саналган.

Эпикалык чыгармаларда кеңири таркаган мотивдердин бири катары аян түш бир канча сюжет куруучу максатты камтып турат. Эпикалык контекстте аны төмөнкү сюжеттерден карап чыгууга болот: Баласыздык мотивиндеги аян түш эпикалык поэзияда өтө кеңири таркаган мотив. Эпикалык поэзияда жеке эле аян түш көргөн киши эмес, бүткүл уруу, эл үчүн дагы зор маанилүү окуя болуп кабылдангандыгы ырдалат. Бала көрбөй зарлаган Жакып көргөн түшүн жалпыга жарыя айтканда, Акбалта «...Жакып кандын түшүнө, жабырап кетип баратам, ушу *көргөн ишине*» дейт [Манас. Саякбай Каралаевдин варианты. 1-китеп. Ф., 1984. 46-б.]. элде түш ушундайча бааланып, демек, Жакыптын түшү жалгыз эпос кейипкерлеринин оюнда Жакыптын жеке тагдырындагы окуя болбостон, бүтүндөй уруунун, кыргыз элинин турмушунда күтүлгөн “иштин” белгиси катары бааланып, бардык манасчылардын нускасында айтылат. Уруу аксакалдары жыйналып келип Жакыптын түшүн жоруу ырымы түш көрүүнүн сакралдуу калдыктарынан белги берет. Себеби түш жоруунун ритуалы көргөн түштүн мазмунуна карай бир катар ырым сактоону (табу) камтыгандыктан бүтүндөй бир уруунун же уруктун эли катышкан жөрөлгө-салтынын коштоосунда болуп өтөт. Жогорку ыйык күчтөрдөн келген аянды чечмелөө үчүн уруу аксакалдары чакырылып, ата-бабанын арбагына, ыйык жер-сууга арнап түлөө өткөрүлөт. Түлөө даамын сызып отурган кезде түш көргөн киши түшүн айтып, анын ишарат-символдорун чакырылгандардын жалпысы жоруйт. Байыркылардын ынанымында каармандардын түшүнө кудайлар маанилүү бир нерсени

кабарлоого же бир нерсени туура жасоого кеңеш берүү үчүн келген. Ушул эле түштө Жакыптын үйүр жылкысынын ичинде кула бээ уулу мине турган Кула кулун тууйт деп айтып кетет [Манас / СКВ (Саякбай Каралаев варианты) 1-китеп. –Ф.,1984. 51-52-б.]. баатыр менен мине турган тулпары бир күндө жарык дүйнөгө келиши түрк-монгол калктарынын эпосторундагы эң туруктуу мотив.

Аян түштүн дагы бир түрү боло турган жамандыктын кабарчысы, каармандын башына кыйын иш түшөрдө көргөн түшү көркөмдөлүп баяндалат. Жеңелээр алдындагы аян түш десе дагы болор эле. Көп учурда мындай түш баатырдын өлүмүнө байланыштуу. Бул сыяктуу аян түш баш каармандан сырткары анын жакындары: жубайы, энеси же карындашы көрөт, эпосто мунун ар кыл вариациялары кездешет. «Кожожашта» мындай түштү мергендин аялы Зулайка көрүп, анын эскерткендигин көңүлүнө албагандан өлүм табат. Ушундай эле “мүшкүл” түштү Манас мерт болордо Каныкей, Семетей кайып болордо Айчүрөк көрөт. Манас төрөлөрдө Жакып түшүндө Зулпукор кылыч алса, Семетей кайып кетерде атасынан калган ошол кылыч, Аккелте менен Айбалтанын сынганы Айчүрөктүн түшүнө кирет.

Эпикалык салттуулук боюнча аңгемедеги чиеленишүү татаалданган сайын аян түш эр жеткен каарманга эки жолу кирет: биричисинде болочок колуктусун түшүндө көрүп, узак жолго аттанып чыгат; экинчисинде душманынан жеңилерде (мерт болорунда) көрөт. Айрым эпикалык чыгармаларда аян түш колуктуга кирип, сапарда жүргөн баатырдын жолун тосуп акмалап чыгууга бел байлайт («Эр Төштүктөгү» перинин кызы Айсалкын же «Карач» эпосундагы Зулайка сыңары).

Эпикалык чыгармадагы каармандардын түш көрүүсү айтуучулар тарабынан көркөмдөлүп иштелип чыгат, демек, түштүн поэтикасы айтуучунун чеберчилигинин туундусу, жана түштүн мазмунундагы мифологиялык символ-ишараттар дал ушу жол менен оозеки чыгармалардын түзүлүшүнө айкалышып ширелишип калат.

Айтылгандарды жыйынтыктаганда мифтин негизги белгилери: аңдап-түшүнүүдөгү синкреттүүлүк, чындык көрүнүш менен кыялдагы нерсенин кошул-ташыл аралашып кетиши, ошондой эле байыркы бабалардын коллективдүү дүйнөнү кабылдоосунда ой жүгүртүүнүн бейаң деңгээли — ушунун баарысы түш көрүү процессине дагы таандык. Байыркылардын түшкө болгон мамилеси миф чыгармачылыгы процессине тыкыр байланыштуу болгон. Кезегинде мифологиялык символдорду чебер айкалыштыра билген айтуучунун чыгармачыл өнөр-талантынын күчү менен түштүн мааниси көркөмдөлүп сюжетке кыналган. Сюжеттин курумуна аян түштүн мотивин киргизүү салтынын башаты байыркы замандардын тереңине кетет. Бардык эле мотивдер сыяктуу ал магиялык ритуалдардан жана абалкы ата-бабалардын мифологиялык ойго сугарылган аң-сезиминен келип чыккан. Эпикалык поэзиядагы аян түштүн ролу ал сюжет жасоочу мотив боло алат, жана албетте, тексттин структуралык элементи болуп калат. Мисалдардан көрүнгөндөй, түш көрүүнүн мотиви түрк тилдүү эл эпосторунда кеңири көркөмдүктө орун алган.

Диссертациянын үчүнчү бөлүмү «**Эпостордогу магиялык контекст**» деп аталып, ал 3.1. «**Абалкы магия дүйнөнү мифтик маңызда аңдап-түшүнүү. “Жай таш” — аскердик магиянын каражаты**» жана 3.2. «**“Манас” эпосундагы дүйнө дарагы Байтерек жана анын анимистик белгилери**» деген эки бөлүмчөгө бөлүнгөн.

3.1. «Абалкы магия дүйнөнү мифтик маңызда аңдап-түшүнүү. “Жай таш” — аскердик магиянын каражаты». Абалкы магия — көөнө маданият формаларынын бири болуп абалкы адамзат доорунда жаралган иррационалдуу ынаным катары архаикалык дүйнөтаанымдын түрүнө кирген. “Примитивдүү” деп аталган коомдо мифтер ритуал, ырым-жөрөлгө, магия менен өтө тыгыз аракетте турат жана ошону менен бирге эле табигый-социалдык тартипке негиздүү тирек болуп турган бирден-бир каражат экендигин көп сандаган илимий изилдөөлөр көрсөтөт. Алгачкы коомдун ынанымы боюнча каалаган натыйжага жетүүнүн эң ишенимдүү каражаты бул сыйкырлуу (магиялык) аракет. Мындай учурда миф — дүйнөнү аңдап-түшүнүүнүн ыкмасы, ошону менен бирге акылга сыйбаган

сыйкырдын жардамы менен материалдык дүйнөдө үмүттөнгөн тилекти орундатууда көрүнүш-кубулуштарга таасир бере алат деген ынанымдан келип чыккан аракетти билдирет. Себеби миф жогорку күчтөр менен байланышта болууга, жана ошол күчтөргө таянуу менен дүйнөдө болуп жаткан процесстерди аңдап-түшүнүүгө жардам берет деген көз караш күчтүү болгон.

Социумдун эртеги формаларында магия башка ынанымдар менен бир бүтүндүктө жашаган. Аны алгачкы дүйнөтаанымдан ажырымда түшүнүүгө мүмкүн эмес, алардын баарысы өз ара жуурулушуп турган. Белгилүү антрополог Э. Тэйлордун пикири боюнча магия — диндин эң жогорку формасы болуу менен кишилер жана рухий күчтөрдүн ич ара түзмө-түз мамилесинен турган. Бул ар бири жеке өзү гана сезип-түшүнө ала турган, кудурети күчтүү рухий маңыздын мамилеси. Ушу тапта ар кайсы мифологиялык мектептин өкүлдөрү мифтин практикалык функциясын танбастан, ырым-жөрөлгө менен миф көөнө маданияттагы бир бүтүн системанын эки өңүтү деп баа берип келүүдө. Эгерде ырым-жөрөлгө (ритуал) таасир берүүчү практикалык кызмат аткараса, миф мындай аракетти сөз формуласы менен бекемдеп турган. Миф жаратылыш көрүнүштөрүнүн образдуу сөлөкөтү болсо, ал өз маңызын ***ритуал жана магия*** аркылуу жүзөгө ашырат.

Ал эми таштын мифологиялык образына кайрылганда, бардык калктардын маданиятында ар убак сыйынып-тайынуу объектиси болуп келгендиги белгилүү. Кыргыздын эпикалык чыгармачылыгы, анын ичинен «Манас» үчилтиги каармандар жана алар урунган буюм-заттар тууралуу нечендеген уламыштарды камтып турат. Мисалы, Манастын тулпары аккумулянын туягынын изи түшкөн таш, же Аккуланын мамысы аталган таш ж.б. Өзүнөн кубат чыгарып турган таштын түрү жөнүндө көп уламыштар бар. Бул — жай таш аталган магиялык таш. Мындан башка таштын жардамы менен төлгөчүлөр боло турганды айтып берүүчү төлгө таш дагы ырдалат. Сибир элдеринин эпосторунда магиялык таштын дагы бир, үчүнчү түрү кездешет. Эгерде кыргыз эпосторунда каарман карындан түшкөндө кан чеңгелдеп түшсө, алтайдын «Маадай-Кара» эпосунда Көгүдөй-мерген баатыр бир колуна кара таш, бир колуна көк таш чеңгелдеп түшөт, ал ошол эки таштын жардамы менен өлгөн жанды тиргизе алат. “Яда” ташы же жай таштын чыныгы турмушта болгондугуна жана анын магиялык күчүнө ынануу түрк тилдүү калк арасында кеңири таркаган. Кыргыздын «Манас» эпосунда жаш таштын сыйкыры менен колбашчылар жоону жеңет.

Этнографиялык маалыматтар боюнча магиялык ырым жалпынын катышуусу менен өтөт, же сыйкырчы, ал эми түрк маданиятында жай таш менен “жайлаган” аяр болот. Коомдогу ушундай “лидердин” ролун эпосто Манастын оң колу Алмамбет аткарат. Кыргыздын эпикалык чыгармачылыгында сыйкырлуу күчкө эгедер кейипкерлер күндү жайлагандан башка дагы кермет кубулууга жөндөмдүү келет. Кыйынчылык келген жагдайда ал анда-санда сыйкырчылык касиетинен пайдаланып жиберет. Кармашкан каршылаштарынан жеңилип бара жатканда Алмамбеттин жайчылык өнөрү жардамга келип, жай ташты сууга салып, күн жаадырып, бороон чакырып, душмандын жолун бууйт.

Ырымдар, арбоо, дарымдоо жана абалкы магияга таандык түшүнүктөр далай кылымдарды басып өттү. Алар дүйнө калкынын далайынын маданий мурасы болуп калды. Таштын магиялык күчүнө ынануунун рудименти кыргыздын “дамбыр таш” ырымында сакталып калган. Бул тууралуу С. М. Абрамзон: «Башка элдер сыңары эле кыргызда дагы жаратылыштын албуут күчтөрүнө магиялык ырымдардын жардамы менен тасиир берүүгө болот деген ынаным кездешет» деп белгилейт. К.К.Юдахиндин маалыматында аялдардын дамбыр таш деген арбоону айтып, жаздын биринчи күнү күркүрөшү менен чөп менен сүттүн мол болушун чакырган ырымы бар. Зайыптар көнөчөктөрүнө таш салып алып, боз үйдү үч айланып: “жер айрылып чөп чык, желин айрылып сүт чык!” деп кыйкырышат» [Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ф., 1990. С.315].

Тыянак

Айтылган ойду жыйынтыктап жатып жаратылыштын кубулуштарына таасир берүүчү жай ташына байланыштуу ынаным Борбор Азиядагы түрк-монгол калктарынын дээрлик баарысында болгон деген тыянак чыгарууга болот. **Биринчи.** Мисалга алган материалдардан белгилүү болгондой, айрым изилдөөчүлөр, мисалы Л.Гумилев жай таш (яда) шамандыкка тиешеси жок, ал бир гана жайчы (ядачы) башкара турган сыйкыр деген. Мында “аба ырайынын сыйкырчысынын” ролун бир жылды бир жолу “дамбыр таш” ырымы менен кыргыз аялдары аткаргандыгы кызыктуу. Мындай тыянактарды кыргыз, казак жана алтай оозеки кара сөзүндөгү мисалдар бекемдейт. **Экинчи.** Жай таштын жаралыш маселесинде барлык элдин ынанымында ал малдын, сейрек учурда кишинин жумурунан табылган. **Үчүнчү.** Мындай сыйкырлуу таштын аябай көп чогулган жерлери, тоо жана этектеринен табылгандыгы жөнүндө фольклор-этнографиялык маалыматтар алтай, тыва материалдарында байма-бай учурайт, ал эми кыргызда мындай маалымат катталган эмес. **Төртүнчү.** Мифологияда таштын жараңкасынан баатыр жана анын тулпары жаралып чыга келет. Жоокерлик жарак-жабдык, анын магиялык атрибуттарынын пайда болушу ташка байланыштуу ырдалат. Таштын касиеттүү күчүнө ынануу анимистик түшүнүктөн башат алат. **Бешинчи.** Бардык элдердин эпикалык чыгармаларында жай таштын даңазаланып сүрөттөлүшүндө дээрлик бирдей мотив кездешкендиги алардын генетикалык тектештигинен кабар берет.

3.2. «“Манас”эпосундагы дүйнө дарагы Байтерек жана анын анимистик белгилери». Дүйнө дарагы — космос дарагы, дүйнөнүн универсалдуу концепциясын чагылдырган өтө көөнө мифологиялык образ. мифологияда ал дүйнө түркүгү (вертикалдуу дүйнө тиреги) деп аталат. В.Н. Топоровдун аныктоосу боюнча жеке (таза) түрүндө же варианттарында: “жашоо дарагы”, “ортолук дарак”, “көк дарагы”, “таман дарагы”, “таанып-билүү дарагы” д.у.с. Жалпыга белгилүү маанисинде дүйнө дарагы негизинен маданият модели катары таанылат. Дүйнө дарагынын образы ар кыл жанрлардын тексттери, көркөм сүрөт өнөрүнүн байыркы эстеликтери, архитектуралык (бөтөнчө эл сыйынып-тайынган) курулуштар, үй тиричилигинин буйум-тайымдары, ритуалдык ырым-жөрөлгөлөрдүн элементтери аркылуу кайрадан жаңырып калыбына келтирилет (реконструкцияланат) [Топоров В.Н. Дерево мировое. Универсальные знаковые комплексы. М., 2010. Том 2. С. 324-325].

Түрк эпосторунда анын жогору карай созулган учу көктөгү жогорку күчтөрдү символдоштуруп, жер бетине жашоо тартуулап, баласыздарга бала жиберип турса, ортоңку бөлүгү сүтүн берип, көлөкөсүнө калкалайт, түпкүргө карай кеткен тамырлары аркы дүйнө, арбактар дүйнөсү менен кабарлашып турат. Эгерде кыргыз фольклорунда “сүт көл” тууралуу айтылса, якуттардын мифологиялык түшүнүгүндө мындай “сүт көл” касиеттүү ыйык даракты курчап турат: «Айыы элинин мекендеген журтунун чок ортосунда Аал Дууп Мас или Аар Кудук Мас (башка калктардын эпосторундагы дүйнөлүк даракка окшош) дарагы өсүп турат. Олонходо ырдалгандай, анын өзөктүү сөңгөгү (жогорку дүйнөнүн) астыңкы катмарына чейин өсүп чыгат дагы кайтадан ортоңку дүйнөгө кайтып келет. Бутактары аппак тамчыларды чыгарып, ал тамчылар кекилик куштун тобуна айланып төмөн карай учат. Дарактын өзөктүү тамыры төмөнкү дүйнөгө жетип, ал жактан жерге (ортоңку дүйнөгө) кайтып, ала келген нымдуулуктан эч бөксөргүс, тоңбос сүт көл пайда болот» [Эргис. Г. Очерк истории якутской советской литературы. М., 1970. С. 16]. Ушундай архаикалык түшүнүк-элестөөлөр бардык калктардын анимистик ынанымдарынын бирдейлигин тастыктайт.

Дүйнөлүк даракка сыйынуу ырымынын калдыгы көчмөн маданиятта жерге орнотулган түркүк сымал таш (мисалы, стела), мүрзө үстүнө сайылган зор таш (валун), ошондой эле түндүк бакан, ала бакан, ат мамынын түзүлүшү аркылуу элестетиле баштаган. Эр кишинин атрибуту ат мамы — дүйнө дарагынын дагы бир символу. Бакандын кызматы түндүк көтөрүү менен чектелбейт, кыргыз эпосторунда энелер бакан кармап толготкондугу ырдалат, ушундай эле ыйык буюм ат мамы жана туунун сабы болгон. «Дарак (барлык ипостасында — Н.Н.) азыркы муундун символу жана ошол эле

мезгилде — символдуу жана реалдуу таянычы». Дүйнө дарагына окшош, боз үйдүн эпчи тарабында турган, азык-түлүк, идиш-аяк илине турган ала бакандын көчмөндөр жашоосунда өз орду болгон.

Дүйнө дарагы ат мамы сыңары элестетилип, ал мамыга көк кудайы менен жер асты кудайынын минген аттары байланат. Жылкыдан киши баласы, мисалы, болочоктогу баатыр же кыз-баатыр төрөлөт, дарак ичинен дагы (эркек дарак — ыргай, ургаачы дарак — кайың) баатырлар чыгат. Демек, жылкы сыяктуу эле дарак дагы тотем. Бул эки образ тең көктөн көрүнүп турат: алтын казыкка байланган ат Алтын казык жылдызына аркандалган жылдыздар тобу; дарак символу Дүйнөлүк дарак — мифологияда дүйнө түркүгү менен байланышта элестетилет. Кай жагынан алганда дагы бул эки мифтик образ астралдык деңгээлге алынып чыгып, б.а. алгачкы мифологиядагы астралдык культтарга таандык эсептелет.

«Манастагы» Аккула тулпар, Желмаян төө, Кумайык тайгандын колдоочу ээ образдарын үчилтиктин «Семетей» бөлүмүндөгү эпизоддо Байтеректин кереметтүү образы толуктайт. Белгиленип кеткендей, дүйнөлүк мифологияда дүйнө дарагын ааламдын жаралышы б.а. дүйнө модели менен байланышта карап, үч дүйнөнү: көк, жер жана аркы дүйнө жер астын тикелей бириктирип турган түркүк сымал элестетилет. Мифологиядагы ушу версия менен катар эле, «Манаста» кезиккен ушул эпизоддогу Байтеректин образына абалкы анимистик белгилер таандык экендигин кошумчалай кетүүгө болот.

Саякбай Каралаевдин айтуусундагы төмөнкү эпизоддо: *Байтерек ата коё берди сүйлөнүп: Адамча айткан тили жок, Күкүк болуп күүлөнөнт. Түбү менен башынан Бирдемеси күңгүрөнүп сүйлөнөт* – деген мисалдан көрүнүп тургандай, ыйык дарактын анимистик белгилери айкын сакталган [Семетей. Саякбай Каралаевдин варианты. I китеп. Ф., 1987. 49-б.]. Байтерек жалбырагынын учунан сүт бөлүп гана бербестен, кошо кейиген сезимин билдирет. Түбү менен башынан бирдемеси күңгүрөнүп, бир нерсе айткысы келет. Дүйнөнүн универсалдуу концепциясына ылайык дүйнө дарагынын түбү астыңкы, өлүүлөр дүйнөсү, бабалар арбагы менен кабарлашат. Бул кыргыз эпосторунда “ата-бабанын арбагы” аталган баба культу жалпы түрк маданиятында өзгөчө сыйынган культтардын бири болгон. Жогорку саптарда ата-бабалардын арбагы колодойт деген мифологиялык мотивдин күңүрт каңырышы уюп турат. Арийне мында Дүйнө дарагынын образына арбактар үнү катышып, жер асты дүйнө образдары менен симбиоздо шөкөттөлөт.

Арийне, кыргызда деле ушуга шайкеш келе турган бабалар арбагынын көчүп жүрүүсү жөнүндө ынаным болгондугун ишенимдүү болжоого болот. Буга Кыргызстандын аймагында катталган көп сандаган мазарлардын, бала тилеп, дартына дабаа издеп ата-бабанын, мазарларга сөөгү коюлган ыйыктарга сыйынып-табынуу салтынын болгону күбө. Мындай мазарлар тууралуу маалымат Ч.Валихановдо катталган: «Дерево, одиноко растущее в степи, или уродливое растение с необыкновенно кривыми ветвями служит предметом поклонения и местом для кочевков. Каждый, проезжая, навязывает на это дерево куски от платья, тряпки, бросает чашки, приносит в жертву животных или же навязывает гриву лошади» [Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958. С. 179]. Мындай ырымдар башка түрк калктары деле жалпы карманып жүргөндүгү кыргыз эпосунда сүрөттөлгөн эпизоддо дагы “шуудурап тил кирген жалбырактарда” байыркылардын анимистик көз карашы чөгөрүлгөндүгү анык.

Даракка сыйынып, анын ыйыктыгына ынануунун көөнө калдыктарынын бири Саякбай манасчынын айтуучулук версиясындагы «Манаста» сакталып калган. Манастын көзү өткөн соң, бүлүнүп-таланган үй-бүлөсү: алган жары Каныкей карыя энеси Чыйырды менен балтыр бешик уулу Семетейди алып, алыс туугандардын куугунтугунан, атасы Темиркандын ордосу Букарды бет алып качат. Каныкей Байтеректи кучактап алып, кадимки тирүү жанга, ал тургай атасына кайрылгансып жалбарат. Түпбабанын сыпатындагы Байтерек тууралуу бул саптарда архетиптик башталыш катылып турат. Арып-ачкан айымдардын жолунан Байтерек чыгып, Каныкей ага кайрылат: *Семетей коюп*

түбүнө/ Байкуш эне сабылып/, Бек кучактап теректи/, Чын айласы кеткенде/ Коё берди Каныкей/ Ошо Байтерекке жалынып/ Айланайын Байтерек/, Чарчадым гана жанды тындырчы!/[Семетей. Саякбай Каралевдин варианты. I китеп. Ф., 1987. 49-б.].

Тыянак

Адамзат цивилизациясынын маданиятында даракка бир кыйла маани берилген: анын культу бардык элдин жана урууларда байкалышын этнографиялык булактар көрсөтөт. Кыргыз эпикасында деле даракты ыйык тутунган ынанымдын айрым издери калгандыгын көрсөтүү үчүн мисал катары эң белгилүү эпизод, Байтерек эпизоду тандалып алынды. «Манас» үчилтигиндеги Байтерек (байыркы түрк калктарынын тилинде “бай” сөзү ыйык маанисин берген) дарагы бир нече функцияны аркалап турат. **Биринчи:** Каныкей даракка колдоочусу катары кайрылат. . демек, Байтерек колдоочу-тотем болуусу ыктымал. Саякбай манасчынын айтуусунда ал Байтерек ата, маселен, уруунун тоттеми. Мында чоң кишилерди (Чыйырды менен Каныкейди) Байтерек сүтү менен тоюндурса, эмчектеги Семетейге башка бир тотем марал эмизген болот. Бир эле эпизоддо дароо эки тотем: дарак (өсүмдүк) жана жаныбар (марал) сүрөттөлүүдө. **Экинчи:** бул дарак эне сүтүн берген колдоочу-эненин ролунда турат. Мисалдарда көрсөтүлгөндөй, Күн нурунан жаралган дарак тогуз уруунун түп энеси деп айтылат мифте. Ошондой эле тыва эпосунда ырдалгандай, дарак-ата тотеми дагы болгон. Демек, биринчи жана экинчи пунктта анын тотемдик функциясы тастыкталды. **Үчүнчү:** эпосто дарактын анимистик белгилери ачык көрүнөт. Байтерек жалбырагын шуулдатып, боору ачыганын билгизип, өзүнө корголоп, жардам издеп келгендерге бир нерсе айткысы келгенсийт. Каныкей дагы өз ата-энесине кайрылгандай Байтерекке кайрылат. **Төртүнчү:** бул мотивде ааламдын универсалдуу концепциясын камтыган космостук Дүйнө дарагынын образы шөкөттөлүп жатат: тамырынан жана чокусунан Жогорку жана Астыңкы дүйнөдөн Ортоңку дүйнөнүн жандарына боору ачыган ишарат келгенсип добуш чыгарат деп ырдалат эпосто. **Бешинчи:** түрк-монгол калктарынын көөнө маданиятында Байтеректен башка дүйнө дарагын дүйнө түркүтү сымал түндүк бакан жана боз үйдүн эпчи тарабында орногон ала бакан элестеткен.

ТЫЯНАК

Фольклор илиминдеги миф чыгармачылыгы татаал жана көп кырлуу процесс. Оозеки чыгармачылыктагы миф башаттары, негизинен сюжет түзүүчү мотив катары кызмат өтөгөн көөнө көрүнүштөрдөн сезилет. Алардын ичинен эпикалык сюжеттин кыймылдаткыч күчү болуп турган көрүнүктүүлөрү талдоого алынды.

Кыргыз эпикасында баарынан кеңири таркаган мотив болуп каармандын керемет төрөлүү мотиви жана аны менен тыгыз байланышта турган улгайган жубайлардын баласыздык мотиви экендиги аныкталды. Кыргыздын эпикалык салтында партеногенез элементтеринин ичинен тотемдик издер жана арбактар культун поэтизациялоо сакталып калгандыгы айкын болду, мисалы, чөптөн, гүлдөн, жемиштен каармандын жаралышы, же түз эле жаратылыш коюнунан жараңкасынан, оттон чыга келиши — киши өзүн жаратылыш менен жуурулушкан абалда сезип-түшүнгөн анимистик ынанымдын таасири болгондугу далилденди.

Эпикалык поэзияда кейипкерлерди сүрөттөөдө Күн менен Айдын символдуу образына салыштыруу бул байыркылардын аң-сезимиин таң калтырып, күндү, айды, жылдызды ыйык санап, ага табынуу доорунун жаңырыгы болуп саналат. Аталган мифологиялык мотивде сибир калктарынын эпикасында издери айкын сакталып калган партеногенез өзгөчө бөлүнүп турат, ал, кыргыз эпосторунда ымыркайдын капилеттен талаадан табылганы түрүндө гана каармандын кудайдан жиберилгендиги бүдөмүк болжолдонгон версиясы сакталып калган. Сибир калктарынын эпикасында улгайган уруу башчысына жиберилген бала баатыр анын тукумун сактап улап калууга атайын кудайлар тарабынан (көктөн жерге) түшүрүлгөнү сүрөттөлсө, кыргыз эпосторунда баатырдын жаралыш тарыхы мынчалык ачык баяндалбайт. Ошондой болсо дагы энесинин ичинде жатып добуш чыгарып сүйлөгөнү, андан дагы кадимкидей эр жетип баатыр болгон

курагында көзгө көрүнгөндүгү В.Я. Пропптун “кайтып келген баатыр” тууралуу теориясын ырастады. Мунун айкын мисалы болуп диссертациянын текстинде келтирилген Манастын жарык дүйнөгө келиши тастыктайт.

Миф чыгармачылыгынын дагы бир өңүтү тотемдик ата-бабалардын прототиби саналган эпикалык образдарда чагылдырат. Эпикалык кейипкерлердин архетиптик белгилери жылкы тотеминде, демек, эпикалык тулпардын образында, бөрү (эне-бөрү) тотеминде, Кумай иттин, бугу (маралдын), тотемдик уштардын, мисалы, аккуунун, ошондой эле дүйнө дарагы Байтеректин ж.б. образдарында абдан айкын сезилет. В.Я. Пропп тарабынан тастыкталгандай, жомок каарманы жана анын жардамчысы биригип тотемдик кейипкердин образына барып такалат. Талдоо көрсөткөндөй, жылкы жана аккуу сымал айрым баштапкы образдар көөнө (архаикалык) функцияларын сактап калса, ит тотеми мифтен окчундоо (демифологизация) процессине дуушарланып, абалкы ыйыктыгынын калдык (рудимент) түрүндөгү гана издери калган.

Эпикалык жылкынын көөнө башатын аныктап чыгуу боюнча изилдөө иши бир кыйла көлөмдү ээледі. Анткени эпикалык чыгармачылыкта жылкы баш кейипкерден, эпостук баатырдан кийинки эле орунду ээлейт, узак жолго аттанган баатырдын жападан-жалгыз сапарлашы алдында минген аты болгондугу жөнүндө көп жазылган. Бул иште аталган образдын чыгыш тегине мифологиялык экзегезанын өңүтүнөн дагы тереңден көз жүгүртүү аракети болду жана буга чейин жарыяланып жүргөн кеңири белгилүү ой-пикирлерди кайталабоо мүмкүнчүлүгү пайдаланылды. Ошону менен бирге кишинин өмүрүн коштоп жүргөн жылкы образынын абалкы анимистик, астралдык жана тотемдик функциялары тууралуу белгилер терип-тепчип ортого салынды. Эпикалык тулпардын үч дүйнөнүнүн арасында жүргөн медиаторлук ролу астралдык багыттагы анимистик көз караштын негизинде аныктап-такталды. Мифологиядагы жылкынын образынын абалкы жаралуу жана анын эпикалык чыгармачылыктагы улам кийинки керемет кубулушунун себептери айкындалды. Эзелки түрк-монгол эпикасында жылкынын тотемдик-түпбабалык ролу сакталып турса, кыргыз эпосторунда анын баштапкы функциялары дээрлик жоюлуп кеткендиги такталды.

Түрк-монгол көөнө маданиятындагы абалкы мифологиялык кейипкерлер, маселен, Теңир сыяктуу кудайлар пантеонундагы образдар кыргыз эпосторунун текстинде, өзгөчө классикалык эпостун баскычына жеткен «Манас» үчилтигинде тек көркөм клише түрүндө гана пайдаланылып калган. Бирден-бир кудай-энелердин ичинен Умайдын образы диссертациялык иште мифтик куштардын плеядасын түзүп, кезегинде бөрү, бугу жана ит тотеми менен катарлаш айрым түрк урууларынын тотеми болгон Кумай куштун, аккуунун образы менен бирдикте талданды. Мифтик ит Кумайыктын пайда болуу мотивин иликтеп отуруп, автор анын Кумай куш менен тыгыз байланышта тургандыгын далилдөө аракетинде болду, себеби ал мифтик версия боюнча ошол куштун жумурткасынан чегилип чыгат. Мифтик куштардын тотемдик функциясына Алтайдын куманды уруусу, тыванын куулар уруусу мисал болот. Мифологиялык башаттарды структуралык талдоо ыкмасы менен Кумай куштун эң оболку образы жалпы түрк мифологиясынын инвариантында Зымырык же Самрук аталган Умайдын образына генетикалык тамырлаш экендиги далилденди. Батыш маданиятында бул куш Феникс жана аны менен бирге айрым генеалогиялык уламыштаргы ылайык көк жана суу кудайларынын кыздары болуп саналган аккуу менен параллелдүү образдар. Кай тарабынан болбосун алардын чыгыш теги бир гана версияга, көк кудайлары тарабынан жер үстүнө жиберилген ролуна келип такалат.

Башка түрк-монгол калктарындагыдай эле кыргыз мифологиясында канаттуу жандыктарга карай анимистик ынанымдын калдыктары (рудименти) сакталып калган. Тотемдик энелер ипостасына көтөрүлгөн Кумайык, Умай, аккуу кыргыз эпосторунда дагы ырдалат. Мифологиядагы бөрү жана бугу тотемдик жаныбарлардын генетикалык-типологиялык алакасы белгиленип, алардын эпостогу образдарына салыштырма-типологиялык талдоо жүргүзүлдү жана абалкы түрк-монгол эпикасындагы тотемдик

параллелдүү түпбабалык функциясы айкындалды. Түрк-монгол урууларынын идеологиясындагы ыйык символдор солярдык культтан бөрү культуна өтүү жолун белгилөөгө мүмкүндүк ачып, ал эми мүйүздүү бугу тотеминин ипостасы баштадан эле лунардык культка таандык болгон. Эпикалык поэзияда кейипкерлерди сүрөттөөдөгү күн менен айдын символикасы аркылуу бөрү — ит, ит — куш, куш — эне образдарынын архетиптеги симбиозу ачылат.

Тандалып алынган көөнө мотивде менен образдардын ичинен кээ бир эпикалык аялдар, мисалы, Каныкейдин образы каралган жок. Себеби кыргыз фольклор илиминде «Манас» эпосундагы аял кейипкерлердин мисалында жазылган Н.Бекмухамедованын монографиялык эмгеги бар. Аталган изилдөөдө бул образдын көөнө белгилери жеткиликтүү ачылган. Ошол эле учурда бул темада мурда изилдөө жүргүзүлгөндүгүнө карабай, жылкынын мифтик образы, анын тотемдик функциясы жана ал образдын алгачкы жаралуу себептериндеги архетиптик мотивдер башка мифтик кейипкерлерге караганда чар тарабынан иликтенди. Ж.Орозобекованын ишинде, коюлган максатка ылайык, эпикалык тулпардын жаралуу башатына караганда анын көркөм функциясына көп басым коюлган. Кыргыз изилдөөчүлөрү Н.Бекмухамедова жана Ж.Орозобекова тандап алган образдардын поэтикалык наркына маанилүү акцент койгондуктан, бул изилдөөнүн максаты, танапташ темаларга салыштырмалуу бир кыйла башка нукта жүрдү.

Ошондой эле (түрк-монгол тексттеринде көөнө прототиптери кезиккендигине карабай) Алмамбеттин образын талдоону жайына койдук, себеби, бул образдын эволюциясы Р.Сарыпбековдун мыкты эмгегинде ачылган.

Иште түш көрүүнүн көркөм функциясы сюжет куруунун өнүгүндө талданды, б.а. кыргыздын эпикалык поэзиясындагы аян түштүн сюжет жаратуучу ролу аныкталды. Түш көрүүнүн архетиптик өзөгү жана анын мифологиядагы символикасы айкындалды. Эпостогу сюжеттин өнүгүүсүндө түш көрүү мотивинин кийинки: баласыздык/керемет төрөлүү, жениш/жеңилүү, өлүм/кайып болуу мотивдеринин уланышындагы туруктуу байланышы тастыкталды. Талдоо учурунда түш көрүү мотивинде, көркөм функциядан сырткары бул көрүнүштүн семиотикалык функциясы бар экендигин жана анын чечмеленишин ар элдин көөнө көз караштарынан, ритуал жөрөлгөлөрүнөн жана ынанымдарынан издөө кажет экендиги аныкталды. Ошондой эле түш көрүүдө кандайдыр рухий маңызды билдирүү үчүн колдонулат. Түш көрүү өтө кеңири таркаган жана түрк-монгол калктарынын эпикалык поэзиясында сюжет жаратуучу башкы мотивдердин бири.

Жоокерлик жүрүштөрдө, өзгөчө «Манас» эпосунда көмөкчү курал катары пайдаланылган магиялык таштын жаралуу эволюциясына көз салуу аракети болду. Эң бир көөнө диний башталыш катары магиянын ролу аныкталды. Кыргыздын эпикалык поэзиясында чагылдырылган магиялык мотивдерди талдай отуруп, ага шайкеш мотивдерди диссертант түрк-монгол эпосторунан таап, түрк-монгол калктарынын эпикасындагы магиялык таштын аскерлик магия каражатынын көркөм функциясы талданды. Бир эле эпикалык поэзияда эмес, көчмөн элдин күнүмдүк турмушунда дагы бул таш бөтөнчө орун ээлеп, анын магиялык күчүнө түрк-монгол калктарынын бардык уруулары ынангандыгы белгиленди. Анын айрым купуя ыйык элементтери кыргыз эпикасында унутта калып калгандыгы ачыкка чыкты. Салыштырма-типологиялык талдоонун натыйжасында реликттүү элементтери аныкталды. Алгачкы ынанымдардын бир формасы катары магия адамзат коомунун эң алгачкы турмушунда эле пайда болуп, көп убакыт бою көөнө дүйнөтааным, кадимки акыл-ойго сыйбас ынанымдын формасы шекилинде каралып келген. Жай таштын функциясы кеңири талданып, анын баштапкы мотивдерин табуу аракети болду. Таштын күчүнө ынануу анимистик көз караштан башат алгандыгы аныкталды.

Дүйнө дарагы Байтеректин дүйнөнүн универсалдуу концепциясында дүйнө түркүгүнүн ордун ээлеп тургандыгы белгиленди. Эпостогу дүйнө дарагынын ролу: 1) түпбаба жана асыроочу; 2) колдоочу тотем; 3) анимистик мүнөздөгү үч дүйнөнүн ортосундагы медиаторлук ролу айкындалды. Космостук түркүк шекилиндеги архетиптик

түшүнүк жашоо дарагы, таанып-билүү дарагы сымал символдорду жаратып чыккандыгы ортого салынды.

Салыштырма-типологиялык талдоонун натыйжасында көп кылымдардан берки көркөм катмарлануудан кийин дагы көп көөнө мотивдердин калдыктары табыла тургандыгы белгилүү болду. Эпикалык чыгармаларда жаратылыш объектилерине карай анимистик көз караштардын белгилери бар. Мифтик кейипкерлердин керемет касиеттери, магиялык функцияларынын сүрөттөлүшүнөн, алардын жоруктарынан жана кейип-кебетелеринен тотемдердин алгачкы белгилери, жаратылыштын көрүнүш, кубултарынын анимистик белгилери байкалат.

Кыргыздын эпикалык поэзиясынын көөнө табиятын системалуу иликтеп-изилдөө учурунда бир неч жаңы илимий негиздөөлөрдүн натыйжасына жетишүүгө мүмкүн болду. Ал натыйжалардын баарысы биригип тек улуттук эмес, жалпы түрк фольклор илими үчүн дагы маанилүү. Кыргыз эпикасында демифологизацияга дуушар болгон көпчүлүк архетиптик деталдарды аныктап-тактоо максатына жетишүүдө түрк-монгол калктарынын эпикалык мурастарынан алынган мисалдар жардам берди. Эпикалык чыгармаларда кезиккен мотивдер менен образдардагы көөнө элементтердин сакталуу деңгээлин тактоо үчүн концептуалдуу милдеттер жалпыланды жана аныкталды. Эпикалык поэзиядагы миф чыгармачылыгынын өбөлгөлөрү абалкы синкретизмдин өңүтүндө талданды. Кыргыздын эпикалык чыгармачылыгындагы эзелки формаларды иликтеп-үйрөнүүдөгү мифологиялык аспект жалпыланды жана аныкталды. Тектеш элдердин эпикалык чыгармачылыгындагы мотивдер менен образдарга салыштырма-типологиялык талдоо жүргүзүү, миф чыгармачылыгы өңүтүндөгү стадиялдуу салттуулук, кыргыздын эпикалык поэзиясындагы миф чыгармачылыгынын өсүү жолундагы жалпы мыйзамченемдүүлүктөрдү аныктоого түрткү болду.

Иштин апробациясы. Диссертациялык иштин темасы боюнча илимий-практикалык конференцияларда, эл аралык форумдарда баяндамалар окулду. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 29 макала, анын ичинен чет өлкө басмаларында 19 макала жарыяланган:

1. Нарынбаева, Н.О. **Архаические мотивы в эпическом творчестве кыргызов** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // И.Арабаев атындагы КМУ Жарчысы. – 2012. – №4. – 242-244-б.
2. Нарынбаева, Н.О. **«Кожожаш» эпосундагы мифтик мотивдер** [Текст] / Н.О.Нарынбаева / Түрк дүнүйөсү альманахы. – Астана, 2013. – 319-325-б.
3. Нарынбаева, Н.О. **«Манас» эпосундагы архаикалык мотивдердин мифтик контексттеги орду** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Кыргызский каганат в контексте средневековой государственности и культуры тюркских народов: Тезисы материалов II международной научной конференции, посвященной 1170-летию образования Великого Кыргызского каганата в Центральной Азии (Бишкек, 15-16 ноября 2013). – Бишкек, 2013. – 199-200-б.
4. Нарынбаева, Н.О. **Тотемные животные в древней культуре кыргызов и японцев** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // БГУ менен Кыргыз-Япон маданий борбору уюштурган «Цивилизациялардын кесилишиндеги тил, маданият, коомдук аспектилер». Эл аралык II илимий конференциянын материалдары БГУ жана Цукуба унив-ти, Цукуба унив-нин Борбор Азия бөлүмү. Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары (Бишкек, 12-13-март 2014). – Бишкек, 2014. – 79-82-б.
5. Нарынбаева, Н.О. **Кенже эпостордогу адам — жаратылыш айгашы** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // «Манас и Шах-намэ» илимий-практикалык конференциянын материалдары. (Бишкек, 16-май 2014). И.Арабаев атындагы КМУ Жарчысы. Атайын чыгарылыш. – 2014. – 99-104-б.
6. Нарынбаева, Н.О. **«Манас» эпосундагы архаикалык мотивдер Саякбай манасчынын айтуусунда** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // «Саякбай манасчы»

- коомдук фонду. Эл аралык илимий-тажрыйбалык илимий жыйындын материалдары. (Бишкек, 6-ноябрь, 2014). – Бишкек, 2014. – 109-124-б.
7. Нарынбаева, Н.О. **«Манас» эпосунун маданий маңызы** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // «Журналистика жана билим берүү: актуалдуу багыттар» илимий-практикалык конференция (Бишкек, 2014, 3-декабрь). И.Арабаев атындагы КМУ Жарчысы. Атайын чыгарылыш. – 2014. – 167-177-бб.
 8. Нарынбаева, Н.О. **К вопросу о тотемизме в древнетюркской культуре** (тотем бёрю — волк) [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Материалы Международной научно-теоретической конференции, посвященной 100-летию И. Есенберлина. Казахский национальный университет имени аль-Фараби. (Алматы. Май, 2015). – Алматы, 2014. – С. 119-122
 9. Нарынбаева, Н.О. **Реликты древних религиозных верований в эпосе «Манас»** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Вестник «ALATOO ACADEMIC STUDIES». – 2015. – №2. – С. 91-98
 10. Нарынбаева, Н.О. **К вопросу о тотемизме в древнетюркской культуре** (тотем бугу — олень в мифологии) [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Материалы Международной научно-теоретической конференции, посвященной 550-летию основания Казахского ханства: «Проблемы традиции и инновационной новизны художественного воплощения национальной идеи «Мәңгілік ел» в литературе» (Алматы. 3 июня 2015). – Алматы, 2015. – С.39-42
 11. Нарынбаева, Н.О. **Анимисттик ой сүрүүдөгү керемет төрөлүү мотивдери** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // М.Ауэзов атындагы Адабият жана көркөм өнөр институту Қазақстан Республикасы «С.Каскабасов жана казак фольклористикасы» Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары (Алматы. 16-октябрь, 2015). – Алматы, 2015. – 126-147-б.
 12. Нарынбаева, Н.О. **Мифы, легенды и предания** [Текст] / Н.О. Нарынбаева / В кн.: Кыргыз. Институт этнологии и антропологии им. Миклухо-Махлая РАН, Институт истории и культурного наследия КР УИА. – Москва, 2016. – С. 391-397
 13. Нарынбаева, Н.О. **Мотив вещаго сна в эпической поэзии тюрков** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Материалы I форума гуманитарных наук «Великая степь». Международная тюркская академия. (Астана, 23-24 май, 2016). – Астана, 2016. – С. 597-605
 14. Нарынбаева, Н.О. **Фольклор сюжеттеринин трансформациясы** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Манастан Чынгыз Айтматовго карай: проблемалар жана көз караштар. Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары (Бишкек, 15-январь, 2016). Тил адабият жана искусство маселелери. Атайын чыгарылыш. – 2016. – 46-48-б.
 15. Нарынбаева, Н.О. **Реликты партеногенеза в эпическом творчестве кыргызов** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Материалы IV Международной научно-практической конференции “Сохранение и развитие языков и культур коренных народов Сибири” (Республика Хакасия, Абакан, 19-20 мая 2016 года). – Абакан, 2016. – С.310-318. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26226810>
 16. Нарынбаева, Н.О. **Несказочная проза кыргызов (краткий обзор)** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Проблемы диалектологии языков народов России. Материалы XVI Всероссийской конференции (с международным участием) (Республика Башкортостан, Уфа. 1–4 июня 2016 г.). – Уфа, 2016. – С.188-190
 17. Нарынбаева, Н.О. **Камень дождя в традиционной культуре тюрков** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Материалы III Международного конгресса антропологов Кыргызстана (Кыргызская Республика, Ош, 13-14 июня, 2016) Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. I чыгарылыш. – 2016. – №3. – 171-178-б.

18. Нарынбаева, Н.О. **Некоторые параллели эпических мотивов в общетюркском контексте** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Academy. – 2016. – №9(12). – С. 8-11. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26582688>
19. Нарынбаева, Н.О. **Тотемы-прародительницы в кыргызском фольклоре** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Наука и образование сегодня. – 2016. – №7(8). – С. 19-23. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26557707>
20. Нарынбаева, Н.О. **Мифические покровители в эпосе «Манас»** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Наука и образование сегодня. – 2016. – №8(9). – С. 21-24. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26724343>
21. Нарынбаева, Н.О. **Эпический образ волка и анимистическое воззрение кыргызов** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Проблемы науки. – 2016. – №8(9). – С. 26-31. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26529443>
22. Нарынбаева, Н.О. **Сновидение как сюжетообразующий мотив в эпическом творчестве кыргызов** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Проблемы науки. – 2016. – №9(10). – С. 28-31. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26717286>
23. Нарынбаева, Н.О. **Художественная функция камня дождя «яда» в эпической поэзии тюрков** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2016. – №9(48). – С. 7-12. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26682563>
24. Нарынбаева, Н.О. **Мотивы чудесного рождения в кыргызских эпосах** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии». – 2016. – №9(48). – С. 81-87. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26682573>
25. Нарынбаева, Н.О. **Некоторые эпические параллели кыргызских эпосов и калмыцкого «Джангара» (на примере эпосов «Манас», «Эр Тёштюк» и «Джангар»** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Материалы III Международной научной конференции «Джангар» и эпические традиции тюрко-монгольских народов: проблемы сохранения и исследования. Элиста, Республика Калмыкия, 15-16 сентября. – Элиста, 2016. – С. 181-188
26. Нарынбаева Н.О. **Рудименты первобытной магии в эпическом творчестве кыргызов и сибирских народов** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // I Сибирский форум фольклористов. Тезисы докладов. Новосибирск, 7-11 ноября, 2016. – Новосибирск, 2016. С. 86-88 www.philology.nsc.ru/news/images/2016/Forum_tezisy_full.pdf
27. Нарынбаева, Н.О. **Фольклордук мурас** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Кыргызстандын тарыхы. – Бишкек, 2016. – 421-432-бб.
28. Нарынбаева, Н.О., Молдобаев, И.Б. **«Манас» эпосу** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Кыргызстандын тарыхы. – Бишкек, 2016. – 432-447-бб.
29. Нарынбаева, Н.О. **Мотив непорочного зачатия в эпосе «Манас»** [Текст] / Н.О. Нарынбаева // Материалы научно-практической конференции КРСУ «Эпос “Манас”: история и культура». г. Бишкек, 21.01.2017. – Б., 2017. – С. 67-78

РЕЗЮМЕ

Диссертации Нарынбаевой Нуржан Осмоновны на тему «Мифотворчество в эпической поэзии кыргызов» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика.

Ключевые слова: фольклор, эпическое творчество, мифология, мифопоэтическое восприятие мира, мифотворчество, архаический эпос, героический эпос, астральная символика, символ, архетип, синкретизм, мотив, древняя культура, тотемический культ.

Основной целью научного исследования является:

– Установление первичной мифопоэтической модели восприятия мира кыргызов на примере эпических сказаний.

– Выявление коллективной архетипической основы мифа, отраженных в архаических мотивах и эпических образах кыргызской эпической поэзии.

– Определение степени сохранности мифической первоосновы в эпических сказаниях кыргызов.

Объектом исследования являются мифотворческий процесс в сюжетах эпических сказов для выявления степени сохранности архаических элементов в своих мотивах и образах.

Предметом исследования являются первичные истоки мифов в эпической поэзии кыргызов, начиная с большого сказа (чоң жомок) «Манас», который состоит из трилогии «Манас. Семетей. Сейтек», а также архаические эпические сказы, условно называемые, по отношению к «Манасу», малыми эпосами (кенже эпос), такие как «Эр Тёштюк», «Кожожаш», «Кёкюл» и другие устные эпические произведения.

Методы исследования В работе применялись сравнительно-типологический, сравнительно-исторический, структурно-вариативный методы, что соответствует требованиям к исследованию по специальности 10.01.09 – фольклористика.

Научная новизна исследования Автором обобщены и определены концептуальные задачи для выявления степени сохранности архаических элементов в мотивах и образах эпических сказаний. Выявлены специфические свойства первобытного синкретизма, являвшийся предпосылкой эпического мифотворчества. Ряд выводов основаны на комплексных подходах к данной проблеме, выходя за рамки поэтического анализа, характерного для изучения эпического наследия в национальной фольклористике.

Область применения результатов исследования: материалы работы могут быть использованы в исследованиях по мифологии, в изучении эпического творчества в высших учебных заведениях, в проведении лекционных курсов, семинаров посвященных мифологическим истокам эпической архаики.

Нарынбаева Нуржан Осмоновнанын 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргыздын эпикалык поэзиясындагы миф чыгармачылыгы» аталган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: фольклор, эпикалык чыгармачылык, мифология, дүйнөнү мифопоэтикалык кабылдоо, миф чыгармачылыгы, архаикалык эпос, баатырлык эпос, астралдык символ-белги, символ, архетип, синкретизм, мотив, байыркы маданият, тотемдик культ, анимизм.

Изилдөөнүн негизги максатына:

– Эпикалык ыр жомоктун мисалында кыргыздын дүйнөтаанымынын абалкы мифопоэтикалык моделин аныктап-тастыктоо;

– Кыргыздын эпикалык поэзиясындагы архаикалык мотив менен эпикалык образдарында чагылган коллективдүү архетиптик өзөктөгү миф уңгуларын таап чыгуу;

– Кыргыздын эпикалык ыр жомогунда мифтин түпкү башаттарынын сакталуу даражасын аныктап чыгуу **кирет**.

Мотив менен образдарында сакталган архаикалык элементтердин сакталуу даражасын аныктоо үчүн эпикалык ыр жомоктордун сюжетиндеги миф жаратуу процессин **изилдөө — иштин негизги объектиси**.

Мифтик башаттарга бай «Манас. Семетей. Сейтек» үчилтигинен турган «Манас» чоң жомогу баштаган «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Көкүл» өңдүү кыргыздын жана башка архаикалык ыр жомоктору **изилдөөнүн предметин түздү**.

Изилдөөдө 10.01.09 – фольклористика адистигинин талабына туура келген салыштырма-типологиялык, салыштырма-тарыхый, структуралык-варианттуулук **усул-ыкмалар** пайдаланылды.

Изилдөөнүн натыйжалары жана илимий жаңычылыгы

Оозеки чыгармачылыктын эпикалык поэзиясындагы мотив менен образдарында көөнө элементтердин канчалык деңгээлде сакталып калгандыгын аныктоо боюнча автор тарабынан жалпылоо тыянактары чыгарылып, концепциялуу милдеттер белгиленди. Эпикалык миф чыгармачылыгынын башатында турган абалкы синкреттүүлүктүн мүнөздүү касиеттери аныкталды. Чыгарылган тыянактардын көбү, эпикалык мурастарды изилдөө жаатында улуттук фольклористикага мүнөздүү келген поэтикалык талдоо алкагынан чыгып, коюлган маселеге комплекстүү ыкмада талдоо жүргүзүүгө негизделген.

Изилдөө натыйжаларын пайдалануу чөйрөсү: иштин материалдары мифтин табиятын жана чыгармачылыгын изилдөөдө, эпикалык чыгармачылыкты иликтеп-үйрөнүүдө, жогорку окуу жайларынын гуманитарлык багытында көөнө эпиканын мифтик көрөңгөсүн окуп-үйрөнүү боюнча дарс окууда, семинардык сабактарды өткөрүүдө пайдаланууга болот.

SUMMARY

Of theses Narynbaeva Nurzhan Osmonovna on the topic «Mythwork in the epic poetry of Kyrgyz» for the degree of Doctor of Philology in specialty 10.01.09 – folklore.

Key words: folklore, epic creativity, mythology, mythopoetic perception of the world, myth creation, archaic epic, heroic epic, astral symbolism, symbol, archetype, syncretism, motif, ancient culture, totemic cult, animism.

The main goal of scientific research is:

- Establishment of the primary mythopoetic model of perception of the Kyrgyz world by the example of epic tales.
- Identification of the collective archetypal basis of the myth, reflected in archaic motifs and epic images of Kyrgyz epic poetry.
- Determination of the degree of preservation of the mythical foundation in the epic tales of the Kyrgyz.

The object of research is the myth-making process in the stories of epic tales to reveal the degree of preservation of archaic elements in their motives and images.

The subject of the study are the primary sources of myths in the epic poetry of the Kyrgyz, beginning with the great story (chon-zhomok) “Manas”, which consists of the trilogy “Manas. Semetey. Seytek”, as well as archaic epic tales, conditionally called, in relation to the “Manas”, small epics (kenje epic), such as “Er Teshtyuk”, “Kozhozhash”, “Kyokul” and other oral epic works.

Methods of research in the work were applied comparative-typological, comparative-historical, structurally-variational methods, which corresponds to the requirements for research on specialty 10.01.09 – folklore.

Scientific novelty of the research the author summarizes and defines conceptual tasks for revealing the degree of preservation of archaic elements in motifs and images of epic tales. Specific properties of primitive syncretism were revealed, which was a prerequisite for epic mythmaking. A number of conclusions are based on comprehensive approaches to this problem, going beyond the poetic analysis characteristic of the study of the epic heritage in national folklore.

The scope of the research results: the materials of the work can be used in studies on mythology, in the study of epic creativity in higher educational institutions, in conducting lecture courses, seminars devoted to the mythological origins of the epic archaic.